

Праз адукацыю – да грамадзянскай супольнасці

Брашура 3

Палітычная сцэна Беларусі: гарадзенскія грамадскія рухі і супольнасці

Пад рэдакцыяй
Пшэмыслава Фенрыха, Уладзіміра Хільмановіча

Шчэцін 2002

Project cofinanced by European Commission

Праект вокладкі: Яраслаў Далецкі
Карэктар і стыль-рэдактар: Юры Пацёпа
© Copyright by Centrum Szkoleniowe Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej w Szczecinie
© Фонд імя Льва Сапегі, Гарадзенскае абласное аддзяленне

Выдаўцы: Centrum Szkoleniowe Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej
71-332 Szczecin ul. Marii Curie-Skłodowskiej 4
tel. (48-91) 487-59-83, 486-15-69, 486-26-74
fax (48-91) 487-85-22
e-mail: sczfrdl@wsap.szczecin.pl

Грамадскае аб'яднанне “Фонд імя Льва Сапегі”
Гарадзенскае аддзяленне
тэл.-факс (0152) 76-44-95
e-mail: khilmanovich@tut.by

ISBN: 83-88044-26-5

Прадмова

Пшэмыслаў Фенрых: Палякі ўважаюць яго за паляка, літоўцы за літоўца, беларусы за беларуса. Найпрыгажэйшыя ваколіцы беларускага Наваградку апяваў цудоўнай польскай мовай, усклікаючы *Litwo, Ojczyzno moja...* Грамадзянін Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага. А каб усё дакладна зберці – дадамо, што бабулю меў найверагодней габрэйку, нарадзіўся падданым расейскага цара. Адам Міцкевіч. Разважалася пра яго, чытаючы цікавы нарыс Валерыя Задалі пра нацыянальныя супольнасці, што складаюць сённяшнюю Беларусь. **Як пісаць** пра нацыянальнасці, калі тая самая асоба мае сярод продкаў беларусаў, літоўцаў, рускіх, габрэйў, татараў і можа каго яшчэ? Як пісаць, калі тая самая асоба пра сябе кажа, што ёсць палякам і адначасна сцвярджае, што яго роднай мовай ёсць беларуская, а ў пашпарце быў запісаны рускім? Як пісаць помнячы, што статыстыка ў камуністычнай сістэме заўсёды служыла маніпуляцыям, заўсёды была адным з інструментаў падману грамадства? Але таксама **як не пісаць**, калі нацыянальная прыналежнасць ёсць для людзей гэтакай важнай, што яны ў абароне яе гатовыя нават праліваць кроў! Як не пісаць, калі абарона самабытнасці кожнага народу ёсць абаронай супольнага багацця! Хацелася, каб важны (хоць месцамі контраверсійны) тэкст Валерыя Задалі стаўся пачаткам сур’ёзнай дыскусіі, каб у той дыскусіі бралі ўдзел прадстаўнікі розных нацыянальнасцяў.

У часы камунізму сапраўдныя недзяржаўныя арганізацыі існаваць не маглі – усялякі намер іх стварэння мог скончыцца моцнымі рэпрэсіямі. Усё мусіла падлягаць дзяржаўнай і партыйнай уладзе. Супольнасць грамадзянская і дэмакратычная, наадварот, грунтуецца на незалежнасці таварыстваў, фондаў, грамадаў і звязаў, якія дзеюць самастойна і маюць уласную адказнасць у межах агульнага права. Цудоўна было даведацца, што ў Польшчы пасля 1989 году ў рэчывы новага права ўлада не мае права рэгуляваць дзеянні арганізацыі, якая хоча быць самастойнай. Суды (не адміністрацыя!) спраўджаюць, што статут адпавядае фармальнаму праву, пасля чаго – **мусяць** зарэгістраваць. А некалі маглі адмовіць на падставе “не, бо не”! З гэтага моманту недзяржаўныя арганізацыі пачалі імкліва развівацца як школа дэмакратыі, ямчэй за дзяржаўныя арганізацыі ўжываючы грамадскія заданні, захоўваючы (найчасцей) апалітычнасць. Чытаючы тэкст Віктара Сазонава і Ёладзіміра Хільмановіча варта задаць сабе два пытанні: ці дастаткова шырока развіваецца “трэці сектар” на Гарадзеншчыне? Што можна зрабіць, каб яго ўзмацніць?

Нарэшце палітыка – чаму з тым тэкстам Уладзіміра Хільмановіча звяртаемся да настаўніка? Хіба школа не павінна быць апалітычнай, не павінна адмяжоўвацца ад палітычных і партыйных спрэчак? Павінна, паставілі, што павінна. Але апалітычная не можа азначаць “сляпая”, “незаангажаваная”, не можа азначаць “неразумная”. Школа мусіць развівацца так, каб дапамагаць яму разумець свет, у тым ліку – палітычны, мусіць памагаць даваць яму маральную ацэну. Апалітычнасць азначае, што школа не можа выхаванца даводзіць да палітычнага выбару. Як стане дарослым – змяркуе сам. Трэба толькі навучыць самастойнага мыслення. Мысленне – не следванне за эмоцыямі, не патуранне прапагандзе.

Супольнае жыццё народаў, тварэнне грамадзянскай супольнасці, выхаванне для разумнага грамадскага служэння – ці можна пра ўсё гэта весці гутарку без настаўніка?

Уладзімір Хільмановіч: Шаноўны чытач мае мажлівасць пазнаёміцца з чарговай брашурай серыі “Праз адукацыю – да грамадзянскай супольнасці”. У канцы 2001 году выйшла першая кніжачка “Беларускія сведомасць, мова, гісторыя: на злome стэрэатыпаў”. На пачатку 2002-га пабачыла свет брашура “Дэмакратыя ў Беларусі: традыцыі і практыка”. Тут мы звяртаемся да грамадска-палітычнай сцэны Беларусі ў найноўшай гісторыі. Першы матэрыял брашуры адсочвае агульна беларускія працэсы развіцця падзеяў, другі аналізуе стан грамадскіх спраў на Гарадзеншчыне. Галоўная тэза: на пачатку 90-ых Беларусь зведла перыяд “адлігі” – няхай сабе складанага, але эвалюцыйна-паступальнага развіцця, фармавання прыкметаў і інстытутаў сапраўднай дзяржаўнасці. Натуральная хада падзеяў перапынілася ў 1994-ым годзе. Прапануем сваю крытычную версію на далейшы стан рэчаў.

За ўсю нашу гісторыю дэмакратыя зведвала нямала і перамог і паразаў. Многае з таго, што адбывалася ў вялікай гісторыі Беларусі, за апошнія дзесяцігоддзі мы назіралі ў малой гісторыі. Веліч і ганьба, вернасць і здрада дагэтуль не спыняюць напружанага змагання на беларускай палітычнай авансцэне. Тое, што ўчора было сучаснасцю, сёння пераўтвараецца ў мінуўшчыну і шпарка становіцца паданнем, ці, проста, адыходзіць у нябыт. Для маладога пакалення ўсё тое, што чынілі іх бацькі, старэйшыя браты – такая самая гісторыя, як і падзеі даўнейшых стагоддзяў.

Але, з іншага боку, праблемы ўчорашняга дня яшчэ не адбалелі. Зразумець іх – гэта значыць зразумець тое, што адбываецца з нашым грамадствам сёння. Чаму героі ўчорашніх дзён сёння становяцца разгубленымі няўдачнікамі, карыслівымі прагматыкамі, ці звычайнымі здраднікамі? Чаму, ступіўшы наперад, мы паспешліва адступаем назад? Адказаць на гэтыя пытанні можна толькі цвяроза глянуўшы праўдзе ў вочы, назваўшы рэчы сваімі імёнамі.

Многія з палітычнай эліты Беларусі часцяком наракаюць на нікчэмнасць нашага народу, дазваляючы сабе фанабэрыю і грэблівасць. Між тым, беларуская інтэлігенцыя сёння сама не спраўджвае сваёй высакароднай місіі і паклікання. Ёй даўно пара выбаўляцца ад пагардлівасці, карыслівасці, браць і годна несці крыж асветніцтва і адукацыі. Роля настаўніка ў гэтым працэсе ці не першаступенная. Асоба настаўніка сёння ўсяляк прыніжаецца дзяржавай, ён аточаны дырэктывамі і антыгуманітарнымі праграмамі, выйсці за межы якіх надзвычай складана. Але нават і ў змрачнейшыя савецкія часы сярод школьных выхаваннікаў заўсёды знаходзіліся людзі з самастойным мысленнем, творчым падыходам да справы, зычлівасцю да вучняў-вольналюбцаў.

Матэрыял Валерыя Задалі, вядомага журналіста і палітолага, колішняга дэпутата Гарадзенскага абласнога савету, аналізуе дэмаграфічныя працэсы ў рэгіёне, стан справаў у нацыянальных і канфесійных асяродках. Гарадзеншчына знаходзіцца на сумежжы дзяржаваў і народаў. Толькі ў суквецці іх традыцыяў і культураў мажлівае духоўнае ды эканамічнае развіццё.

Кожны рэгіён Беларусі – гэта жывая клетка грамадскага арганізму краіны, якая нясе ў сабе ўсе яго дадатныя і адмоўныя асаблівасці. Гарадзеншчына ў гэтым сэнсе асабліва цікавая, бо помніць не толькі савецкую гісторыю, бо многае агульна беларускае тут прачытваецца выразней, рэльефнай. Будзем усцешаныя, калі брашуры серыі “Праз адукацыю да грамадзянскай супольнасці” стануцца прыдатнымі для выкарыстання настаўнікамі.

Уладзімір Хільмановіч

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ СЦЭНА БЕЛАРУСІ (1988-2002 ГАДЫ)

Палітыка так ці інакш датычыць усіх праяваў жыцця. У самым шырокім сэнсе – гэта сістэма дачыненняў паміж людзьмі. Яшчэ Арыстотэль казаў, што “Чалавек паводле прыроды сваёй – істота палітычная”. Палітыка – найважнейшая сфера дзейнасці грамадства, дзяржавы і кожнага грамадзяніна. Гэта дзейнасць дзяржаўнай улады і дзяржаўнага кіравання, якая выяўляе маральную і сацыяльна-эканамічную прыроду дадзенага грамадства. Асабліва ўзрастае роля палітыкі ў зломныя гістарычныя перыяды, калі радыкальнаму пераўтварэнню падлягаюць самыя асновы жыццёвага ладу людзей, іх ідэалы, светаглядныя і каштоўнасныя арыентацыі.

ЧАС ПАЛІТЫЧНАГА РАМАНТЫЗМУ

Пачаткам сучаснага беларускага Адраджэння лічыцца 1988 год, калі адзін за адным утварыліся Камітэт 58, Мартыралёг Беларусі, Беларускі Народны фронт... У прэсе з’явіліся новыя погляды на нашу гісторыю, далёкую і блізкую, з’явіліся і новыя выданні – спачатку лісткі-аркушыкі з машынапісным друкам, пазней газеты і бюлетэні з вышэйшай якасцю друку. Гэта перадусім быў перыяд асветніцтва, перыяд інфармацыйнага ўрагану ашаламляльнай навіны. Яго можна схарактарызаваць як *час палітычнага рамантызму*.

Ужо ў 80-х улады свядома фармавалі вобраз усіх нязгодных з існай палітыкай як “апазіцыю”, мяркуючы, што аднаго гэтага будзе досыць для непрыняцця іх грамадствам. Але час быў такі, што разам з пагаршэннем жыцця ў народзе нарастаў шырокі антыкамуністычны пратэст і амаль кожнае дзеянне, скіраванае супраць уладаў, успрымалася з знакам плюс.

У 1988 г. у газеце “ЛІМ” надрукавалі артыкул Зянона Пазьняка і Яўгена Шмыгалёва “Курапаты: дарога смерці”. Услед публікацыі разгарнулася агульнанацыянальная палітычная дыскусія. Потым адбыліся першыя масавыя акцыі і разгон уладамі мітыngu-рэквіему “Дзяды” ў Менску. Усё гэта дало падставу для стварэння першай апазіцыйнай партыі, Беларускага Народнага Фронту. Менавіта з гэтай, нацыянальна-хрысціянскай паводле духу і адкрыта антыкамуністычнай арганізацыяй звязвалі свае спадзевы на пабудову іншага

грамадства ў Беларусі многія яе грамадзяне. Практычна за БНФ у той час выступалі ўсе, хто быў супраць камуністычнага рэжыму. Іншай апазіцыйнай сілы на той час папросту не існавала. Апафеозам таго перыяду сталі арганізаваныя БНФ шэсце і мітынг “Чарнобыльскі шлях” у 1989 годзе, стотысячавы мітынг у Менску ў лютым 1990 году Гэты час характарызаваўся адзінствам апазіцыі, якая ядналася ў змаганні з таталітарным рэжымам маскоўскага цэнтру і панаваннем камуністычнай ідэалогіі. З іншага боку, гэта быў перыяд рамантызму ў палітыцы, калі здавалася, што ўсе праблемы могуць быць развязаныя з дапамогай простых дэмакратычных выбараў. У дэмакратычным крыле беларускіх палітыкаў амаль не было прафесіяналаў, людзей, якія змагаліся за ўладу для сябе. Пераважалі жаданне разбурыць дрэннае і ўпэўненасць, што народ абярэ ў дэпутаты сумленных людзей, якія збудуюць адпаведнае грамадства. Пасля перамогі многія дэмакратычныя палітыкі збіраліся вярнуцца на свае ранейшыя месцы працы, займацца ўлюбёнай справай.

Першы ўстаноўчы з’езд Беларускага Народнага Фронту, які адбыўся ў чэрвені 1989 году ў Вільні, засведчыў, што беларуская антыкамуністычная апазіцыя ўжо мае свае арганізацыйныя структуры. Але нават тады было зразумела, што ідэалогія “змагання” для талерантнага беларуса не зусім прымальная. У 80-я гады ў Беларусі, у адрозненне ад Прыбалтыкі, не існавала сіндрому акупацыі, усходняга захопніка-акупанта, імкнення вызваліцца. Вельмі важна, што ў той час БНФ дакляраваў, што ён вымагае ад палітыкі і палітыкаў сумленнасці, непадкупнасці і маральнай чысціні, а для дасягнення сваіх мэтаў “выбірае вылучна негвалтоўныя, гуманныя метады палітычнай дзейнасці”. Многія грамадзяне ніколі не задумваюцца пра тое, што палітыка сама праз сябе не ёсць бруднаю справай. Такой яе робяць асобныя канкрэтныя людзі. Слушней будзе сказаць, што вакол палітыкі заўсёды шмат бруду.

НАЦЫЯНАЛЬНА-ДЭМАКРАТЫЧНЫЯ ЗАВАЁВЫ

З 1990 году пачынаецца новы этап – этап выбараў у Вярхоўны Савет БССР. Значым, што першая спроба сапраўдных выбараў была раней, у 1989 годзе. Тады ў Вярхоўны Савет СССР народным дэпутатам быў абраны Станіслаў Шушкевіч, якога падтрымаў Народны фронт. Але гэта была сапраўды толькі спроба, бо на той час стаяла заданне не гэтак перамагчы, як не прапусціць у дэпутаты лідараў марыянеткавай КПБ.

На выбарах у 1989 годзе, нягледзячы на велізарны супраціў уладаў, дэпутатамі Вярхоўнага Савету БССР стала каля 40 чалавек, якія праходзілі па спісе БНФ ці падтрымвалі яго ідэалагічную платформу. З гэтага часу і ажно

да восені 1992 году быў перыяд найбольшага падтрымання БНФ. Гісторыя распарадзілася так, што практычна ўсё, пра што заяўляла і да чаго імкнулася апазіцыя, здзейснілася: ад прыняцця Вярхоўным Саветам Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларусі (27 ліпеня 1990 году) да падпісання ў Віскулёх Дамовы (8 снежня 1991 году) пра спыненне існавання СССР як геапалітычнай рэальнасці.

Апазіцыя ў гэты час аформілася палітычна (заявілі пра стварэнне Дэмакратычнай апазіцыі ў Вярхоўным Савеце Беларусі 12-га склікання ў колькасці 37 чалавек) і пэўным парадкам арганізацыйна. Усе новаствораныя партыі абавязкова вызначаліся ў сваіх дачыненнях да ўраду Вячаслава Кебіча. У Вярхоўным Савеце была створаная яшчэ адна, крыху шырэйшая апазіцыйная структура – Дэпутацкі дэмакратычны клуб, куды ўвайшло каля 100 дэпутатаў з апазіцыйнымі поглядамі. Парламанцкай апазіцыі ў гэты час многае ўдавалася зрабіць, перадусім таму, што амаль кожная альтэрнатыўная камуністычнай большасці ініцыятыва знаходзіла падтрыманне ў людзей. Калі наменклатурная большасць не прымала якіх-колечы радыкальных прапановаў апазіцыі, былі шматлікія выпадкі прыходу людзей на плошчу да будынку Вярхоўнага Савету з патрабаваннем дэмакратычных пастановаў.

Статус дэпутата Вярхоўнага, ці нават гарадскога, савету даваў на той час прадстаўніку апазіцыі мажлівасці выкласці свае погляды праз сродкі масавай інфармацыі. Да 1994 году не было татальнай манапалізацыі выканаўчай уладай дзяржаўных СМІ. Значнай заваёвай сталася і абранне 18 верасня 1991 году старшынём Вярхоўнага Савету Станіслава Шушкевіча. Ужо на наступны дзень парламент прыняў гістарычную пастанову аб змене назвы Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі на Рэспубліку Беларусь. Дэкларацыі аб незалежнасці Беларусі быў нададзены статус Канстытуцыйнага закону, нацыянальныя бел-чырвона-белы сцяг і герб “Пагоня” былі зацверджаныя ў статусе дзяржаўных, органы вайсковага кіраўніцтва ў Беларусі – падпарадкаваныя Савету Міністраў.

Але рэальная ўлада ў краіне заставалася па-ранейшаму ў руках савецка-бюракратычнай наменклатуры. Станіслаў Шушкевіч заставаўся, у існасці, адзіным прадстаўніком апазіцыі ў “вярхох”. Ужо з 1992 году пачалася спланаваная “праца” спецслужбаў супраць нацыянальна-дэмакратычнай апазіцыі. Пачалася кампанія замоўчвання, дэзінфармацыі і рознага кшталту вінавачанняў. Улады імкнуліся не дапускаць палітычных апанентаў да радыё і тэлевізіі. Сама арганізацыя БНФ дапусціла памылку, зрабіўшы стаўку на працу ў Вярхоўным Савеце, зменшыўшы пры тым беспасярэдныя кантакты з насельніцтвам. Пачаўся працэс партыйнага размежавання. Ёсць перакананне, што партыі сталі стварацца заўчасна, гэты працэс паслабіў БНФ як рух.

Значны уздойм даверу да дэмакратычнай апазіцыі ўзнік пад час ініцыятывы БНФ аб зборы подпісаў насельніцтва дзеля правядзення рэферэндуму на датэрміновыя выбары Вярхоўнага Савету Беларусі восенню 1992 году. У варунках адкрытых супроцінаў уладаў ініцыятары гэтай канстытуцыйнай акцыі змаглі зберці больш за 442 тысячы подпісаў грамадзянаў, якія падтрымалі ідэю правядзення рэферэндуму. На жаль, гэтая перамога на першым этапе сталася агульнай паразай апазіцыі: Вярхоўны Савет прапанову аб рэферэндуме адхіліў, а парламенцкая апазіцыя і апазіцыйныя партыі нічога не зрабілі радыкальнага, каб адбараніць выяўленне волі людзей. Палітычная ініцыятыва сумленных рамантыкаў прапала. На палітычную авансэну, скарыстаўшыся палітычным момантам, з “апазіцыйнымі” да ўраду Вячаслава Кебіча лозунгамі выйшла група маладых “ваўкоў” на чале з Дзмітрыем Булахавым, Віктарам Ганчаром, Аляксандрам Лукашэнкам, якія не лучыліся з партыямі, але імкнуліся забяспечыць асабісты прыход да ўлады. Яны зрабілі ўсё, каб заблакаваць рэферэндум, дыскрэдытаваць нацыянальную апазіцыю і асабіста Станіслава Шушкевіча. 26 студзеня 1994 году Шушкевіч быў адкліканы з пасады Старшыні Вярхоўнага Савету. Перыяд перамогаў і палітычнай рамантыкі скончыўся.

1994 ГОД – КУРС “НАЗАД У СССР”

2 сакавіка 1994 году Вярхоўны Савет прыняў вырочнае, заломлівае для маладой суверэннай краіны, змеркаванне: прагаласавалі за ўсталяванне ў Беларусі прэзідэнцкай формы кіравання. Трэба заўважыць, што апазіцыя, якая дальнабачна выступала за парламенцкую форму вярхоўнай улады, удзелу ў гэтым галасаванні з прычыны байкоту не брала.

Да лета, на якое былі прызначаныя выбары прэзідэнта, вызначыліся наступныя прэтэндэнты на гэтую пасаду:

Вячаслаў Кебіч. Тагачасны прэм’ер-міністар быў прадстаўніком старой наменклатурнай большасці ў Вярхоўным Савеце і ўрадавых колах. Менавіта пад яго ствараўся і юрыдычна афармляўся інстытут прэзідэнства. У вачох пераважнай большасці людзей, якія ўмелі думаць самастойна, эканамічная ды дзяржаўная палітыка Кабінету Міністраў Кебіча выглядала няздарна.

Зянон Пазыняк. Сапраўдны лідар Беларускага Народнага Фронту і нацыянальнай дэмакратычнай апазіцыі ў Вярхоўным Савеце. Меў падтрыманне ў розных сацыяльных слаях электарату, нават у сярэдняй наменклатуры.

Станіслаў Шушкевіч. Зусім нядаўні Старшыня парламенту на момант выбараў меў свой устойлівы электарат, які складаўся пераважна з інтэлігенцыі, людзей адукаваных.

Аляксандар Лукашэнка. Выступаў у ролі тэрмінатара-разбуральніка, анты-карупцыянера, гэткага народнага героя-адзінотнага. Падтрымваўся групай маладых палітыкаў-інтэлектуалаў, якія ў наступнасці наўна меркавалі кіраваць экс-дырэктарам саўгасу. У вачох рафінаванай эліты выглядаў пэўным недарэкам. Між тым, гісторыя вучыць, што да зла, нават калі яно выглядае смешна, трэба ставіцца ўважліва. Яшчэ Эразм Ратардамскі папярэджаў, што часцей за ўсё перамагае той, каго не ўспрымалі ўсур’ёз.

Аляксандар Дубко. Быў прадстаўніком буйнога аграрнага комплексу, гэтак званага калгасна-старшынёўскага корпусу. Рэальных шанцаў на выхад у другі тур не меў.

Васіль Новікаў. З’яўляўся надзеяй камуністаў-артадоксаў. Рэальных шанцаў на выхад у другі тур не меў.

23 чэрвеня адбыўся першы тур галасавання на выбарах першага Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. Ніхто з 6-ці кандыдатаў не набраў 50% галасоў. З вялікім адрывам у наступны тур лідарам выйшаў Аляксандар Лукашэнка. За ім размясціўся Вячаслаў Кебіч, трэцім стаў Зянон Пазыняк, чацвертым – Станіслаў Шушкевіч. Дэмакратычныя кандыдаты, такім парадкам, апынуліся па-за другім турам. Нямецкі вучоны і пісьменнік Георг Ліхтэнберг некалі казаў: “Добра было б, калі б галасы не падлічвалі, а ўзважвалі”. У Беларусі 1994 году лёс краіны, на жаль, выракавала постсавецкая народная большасць. Гэта ўжо пасля, многія, падманутыя папулісцкімі лозунгамі, схамянуцца і пачнуць каяцца.

Нельга пагадзіцца з тымі аналітыкамі, якія сцвярджаюць, што пры адным дэмакратычным кандыдаце, апазіцыя мела б шанцы на перамогу. Папершае, перавага “народнага героя” была даволі значнай, па-другое, галасы, як паказвае практыка, аўтаматычна не перадаюцца, па-трэцяе, нельга адпрэчваць фальшаванні з боку тагачаснай партыі ўлады. Няма сумневу, што перамога Пазыняка, ці Шушкевіча, была б “скрадзена”. Па некаторых неафіцыйных звестках Лукашэнка перамог ужо ў першым туры, а другім быў Пазыняк.

10 ліпеня правялі другі тур галасавання, у выніку якога прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь стаў Аляксандар Лукашэнка. За асноўны палітычны курс была абраная ліквідацыя беларускай дзяржаўнасці і падпарадкаванне краіны расейскім інтарэсам.

14 траўня 1995 году, адначасна з выбарамі ў Вярхоўны Савет, прэзідэнт правёў ганебны агульнадзяржаўны рэферэндум, які:

– скасаваў адзінадзяржаўнасць беларускай мовы, другой дзяржаўнай мовай абвешчалася расейская (фактычна пасля гэтага пачалася палітыка татальнай русіфікацыі);

– забараніў у якасці дзяржаўных сімвалаў герб “Пагоню” і бел-чырвона-белы сцяг (іх ужыванне ў усякай форме стала актыўна пераследавацца);

– надаў прэзідэнту права распускаць Вярхоўны Савет (тым самым была парушаная адносная раўнавага галінаў улады);

– вызначыў курс на эканамічную інтэграцыю з Расейскай Федэрацыяй.

У лістападзе 1996 году быў праведзены яшчэ адзін рэферэндум у выніку якога ўводзілася новая канстытуцыя. Фактычна *здзейсніўся антыканстытуцыйны пераворот.*

З лета 1994 году, з моманту прэзідэнцкіх выбараў, пачынаецца новы перыяд у дзеянні апазіцыі – перыяд свядомага палітычнага змагання з антынацыянальным рэжымам. Пачаў фармавацца нацыянальна-вызвольны рух. Гэты перыяд характарызуецца двума вызначальнымі паказнікамі – пераходам уладаў на незаконныя, рэпрэсійна-гвалтоўныя дзеянні ў дачыненні да апазіцыі і непрыхаванай палітыкі ліквідацыі беларускай дзяржаўнасці. Першы раз рэжым ужыў грубую сілу супраць дэпутатаў апазіцыі Вярхоўнага Савету 12-га склікання ў красавіку 1995 году, калі тыя галадалі на знак пратэсту. Пасля гэтага сіла пачала ўжывацца ўсё часцей.

Апазіцыя ў Вярхоўным Савеце 13-га склікання не прызнала вынікаў лістападаўскага рэферэндуму 1996 году. З яе ініцыятывы і паводле развязу Канстытуцыйнага суда была распачатая працэдура імпічменту (недаверу і адстаўкі) прэзідэнта. Аднак давесці яе да лагічнага зыходу не ўдалося. У ролі “замірэнцы” выступіла Расея. 27 лістапада ў Менск на перамовы прыехала дэлегацыя Расеі на чале з Віктарам Чарнамырдзіным. Старшыні Вярхоўнага Савету Беларусі Сямёну Шарэцкаму і Старшыні Канстытуцыйнага суда Валерыю Ціхіню відавочна забракла асабістай мужнасці і абачлівасці. У выніку Вярхоўны Савет 13-га склікання быў распушчаны, а рэжым Лукашэнкі, які вісеў на валаску, уратаваны.

ЭТАПЫ ФАРМАВАННЯ ПАЛІТЫЧНЫХ ПАРТЫЯЎ

Працэс фармавання палітычных партыяў у Беларусі супаў з пачаткам дэмакратызацыі, раскладаннем камуністычнага рэжыму. У 1989 годзе быў створаны першы правобраз партыі – Беларускі Народны Фронт (БНФ). Фармаванне партыйнай сістэмы ў краіне праходзіла ў некалькі этапаў.

1990-1991 гг. Першыя партыі ствараліся ў варунках існавання камуністычнага рэжыму. Іх вызначала тое, што гэта былі партыі ідэі – яны аб’ядноўвалі прыхільнікаў пэўнай ідэалогіі. За імі яшчэ не стаялі ў поўным сэнсе слова канкрэтныя сацыяльныя слаі. Так узніклі партыі нацыянальнай ідэі – БНФ, ліберальнай – Аб’яднаная Грамадзянская Партыя, хрысціянскай – Беларускі хрысціянскі дэмакратычны саюз, сацыял-дэмакратычнай – БСДГ, камуністычнай – Партыя камуністаў Беларусі.

1992-1993 гг. З пачаткам руху да рынкавай эканомікі з’явіліся першыя прыкметы расслаення грамадства, вылучэнне сацыяльных групаў паводле сваіх спецыфічных інтарэсаў. З іншага боку, пасля краху камуністычнага рэжыму за стварэнне партыяў узяліся прадстаўнікі дзяржаўнай і гаспадарчай наменклатуры. У выніку пачалі паўставаць арганізацыі, якія ўмоўна можна назваць партыі-лобі. Гэта партыі чыстага прагматызму, для якіх усякая ідэалогія – другасная. Так узніклі Партыі народнай згоды, куды ўвайшла частка прадстаўнікоў дзяржаўнага апарату, Аб’яднаная аграрна-дэмакратычная партыя, створаная старшынямі калгасаў і дырэктарамі прамысловых прадпрыемстваў ды інш.

1994-1995 гг. Прэзідэнцкія і парламенцкія выбары стымулявалі бурны працэс стварэння партыяў. Іх колькасць імкліва павялічвалася. У травеньскіх выбарах 1995 году ў Вярхоўны Савет бралі ўдзел 29 палітычных партыяў, а ў лістападаўска-снежанскіх – ужо 34. Іх прадстаўнікі склалі крыху больш за 50% дэпутатаў Вярхоўнага Савету 13-га склікання. Існавалі тры экалагічныя, тры хрысціянскія, тры рэспубліканскія, дзве нацыянальныя, дзве спартовыя партыі. Гэты перыяд быў кульмінацый у развіцці беларускай шматпартыйнасці. У краіне пачыналася фармавацца партыйная сістэма паводле еўрапейскай мадэлі.

Лістапад 1996 – па цяперашні час. Пасля канстытуцыйнага перавароту ўмовы для дзейнасці палітычных партыяў рэзка пагоршыліся. Перадусім фактычна ліквідоўваліся прадстаўнічыя органы ўлады. Мага палітычнага прадстаўніцтва інтарэсаў грамадства знікла. Фактычна ўсе партыі выкіненыя з легальнага палітычнага поля і апынуліся ў становішчы пазасістэмнай апазіцыі. Звыш дзесятку партыяў зліквідаваныя паводле змеркаванняў суда

на падставе нястачы прыкметаў іх існавання. Да моманту перарэгістрацыі 1999 году афіцыйна дзейла 29 партыяў. У рэальнасці ж функцыянуюць, ці, іншымі словамі, маюць дзейсныя структуры на месцах і бяруць удзел у палітычным змаганні толькі некаторыя: Беларускі Народны Фронт, Кансерватыўна Хрысціянская Партыя БНФ “Адраджэньне”, Беларуская Сацыял Дэмакратычная Грамада, Аб’яднаная Грамадзянская Партыя, Беларуская Сацыял Дэмакратычная Партыя “Народная грамада”, Партыя Камуністаў Беларуская, Камуністычная Партыя Беларусі.

Усе палітычныя партыі можна згрупаваць паводле некалькіх ідэалагічных кірункаў:

Нацыянальна-дэмакратычны. Аказаны Кансерватыўна Хрысціянскай партыяй БНФ “Адраджэньне”, Беларускім Народным Фронтам, БСДГ (Грамадой), шэрагам арганізацыяў, арыентаваных на беларускую нацыянальную ідэю. Пэўны час існавалі Беларуская нацыянальная партыя, Нацыянальна-дэмакратычная партыя Беларусі.

Ліберальны кірунак. Аказаны АГП і шэрагам дробных партыяў: Беларуская сялянская партыя, Партыя здаровага сэнсу ды інш. Ліберальнай арыентацыі пільнуецца значная частка людзей, якія ўважаюць сябе за інтэлектуальную эліту, большасць недзяржаўных аналітычных цэнтараў, незалежных газетаў.

Сацыял-дэмакратычны кірунак. Аказаны некалькімі партыямі: БСДП “Народная грамада”, Сацыялістычная партыя народнай згоды, Беларуская партыя працы, жаночая партыя “Надзея” ды інш.

Камуністычны кірунак. Аказаны дзвюма партыямі: ПКБ і КПБ. Раскол паміж імі адбыўся паводле стаўлення да рэжыму Лукашэнкі. Істотных ідэалагічных разыходжанняў няма.

Панславіцкі кірунак. Аказаны партыямі Славянскі сабор “Белая Русь”, Ліберальна-дэмакратычнай партыяй, якія выступаюць за аб’яднанне з Расеяй.

Палітычны рэйтынг БНФ увесь час перавышае рэйтынг іншых партыяў. З грунту, у масавай свядомасці з гэтай партыяй па-ранейшаму ўтаясмяляецца ўсякая беларускамоўная плынь ці арганізацыя. Можна адзначыць, што ў 1996-1998 гг. ўмацавала свае пазіцыі АГП, і ў звязку з рэзкім паніжэннем роўню жыцця ўзрасла цікавасць да партыяў сацыял-дэмакратычнай скіраванасці.

Аднак уплыў палітычных партыяў на сённяшняе грамадскае жыццё Беларусі нязначны. Для большасці з іх характэрныя малая колькаснасць, аморфнасць арганізацыйнай структуры, нізкіровень салідарнасці і прафесіяналізму, слабая воля да перамогі. З рэдкім выняткам, яны ня маюць аніякага послуху сярод насельніцтва.

Прычыны слабасці палітычных партыяў разнастайныя. Сітуацыя тут характэрная для таталітарных дзяржаваў. У краіне не сфармавалася грамадзянская супольнасць. Дзяржава працягвае дамінаваць над усімі сацыяльнымі працэсамі. Самарганізацыя грамадства ёсць у зародковым стане, сістэма мясцовага самакіравання, якая пачынала фармавацца на пачатку 90-ых, у існасці знішчана. Няма паўнаважных сацыяльных базы для шматпартыйнасці. У краіне, дзе каля 90% уласнасці належыць дзяржаве, колькасць сярэдніх і дробных уласнікаў зусім малая, а значная колькасць насельніцтва злюмпенізаваная. Грамадства не структураванае і, значыць, не дыферэнцыяванае ў сацыяльна палітычным плане. У ім пануюць пераважна ідэалагічныя стэрэатыпы і эмацыйна-псіхалагічныя інстынкты. **Да ўсяго як галоўны фактар – глабальны маральны крызіс нацыі. Варта звярнуць увагу на той фактар, што ў палітычным працэсе сёння слаба выяўляецца хрысціянска-дэмакратычная плынь.**

Аднак, слабасць партыяў няўхільна абарачаецца імпатэнцыяй дзяржавы, якая пазбываецца зваротнага звязку і траціць кантроль над палітычным працэсам. Замест ідэнтыфікаваных апанентаў, з якімі можна весці дыялог і шукаць кампраміс, што забяспечвае пэўнае падтрыманне ці хаця б несупраціў розных слаёў насельніцтва таму дзяржаўнаму курсу, што праводзіцца. Уладзе цяпер праціўляецца безаблічная маса расчараваных людзей. У звязку з гэтым рэзка ўзрастае роля сілавога сіндрому пад час развязання патэнцыйных канфліктаў.

Паводле дадзеных на чэрвень 2001 году ў Беларусі былі афіцыйна зарэгістраваныя 18 палітычных партыяў, 1900 грамадскіх арганізацыяў, існавала 38 прафсаюзаў рознага кшталту. Штомесеца рэгіструецца каля 50-60-ці грамадскіх арганізацыяў. Пад час перарэгістрацыі, якая адбывалася ў краіне, было зліквідавана каля 500 недзяржаўных грамадскіх арганізацыяў і шэраг палітычных партыяў. Паводле дадзеных Міністэрства юстыцыі, палітычным партыям і грамадскім аб'яднанням вынесена больш за 200 папярэджанняў (у тым ліку за палову 2001 году ажно 51 папярэджанне).

БЕЛАРУСКІ ПАЛІТЫЧНЫ “ФУТБОЛ”

Калі параўнаць беларускае грамадска-палітычнае поле з футбольным, то можна правесці наступныя аналогіі. Разгледзім зараз усіх асноўных удзельнікаў “сустрэчы”, працягласць якой складае ўжо амаль 8 гадоў.

Каманда ўлады. Аляксандар Лукашэнка – гэта тыповы цэнтарфорвард, які гуляе толькі ў атацы, паводле правілаў, якія сам і вызначае. У існасці, адначасна ён выконвае функцыі галоўнага арбітру. Трэцяе амплуа Лукашэнкі – галоўны трэнер. Разам з прэзідэнтам лінію нападнікаў складаюць сілавая структура – МУС, КДБ, а таксама суд, які ў нармальнай краіне пакліканыя выконваць функцыю трэцяй улады. Вярхоўны Савет, як прадстаўнік заканадаўчай галіны ўлады, рэдка адважваецца нават ступіць на газон. Яго цяперашняя функцыя – падаваць мячы для свайго капітана. У паўабароне гуляе ўся выканаўчая ўлада, ці гэтак званая “вертыкаль”. Усе гэтыя чужародныя “губернаторы” і “мэры” даволі актыўныя хаўбекі, якія, у залежнасці ад сітуацыі, альбо забяспечваюць галявымі пасамі Галоўнага бамбардыра, альбо належа, не грэбуючы падкатамі ззаду, ударамі па нагах і руках, гуляюць у абароне. За адным разам – маюць права прызначаць пенальці і караць жоўтымі ды чырвонымі карткамі нязгодных супернікаў. Іншымі словамі, таксама выконваць арбітражныя абавязкі. Дзяржаўныя сродкі масавай інфармацыі і іншыя структуры, кшталту Цэнтарвыбаркаму, у залежнасці ад становішча, могуць граць на ўсіх дзьяльніцах поля. Каманда ўлады праз многія гады можа дазволіць сабе дзеіць без галкіпера – мячы, што дасылаюцца з боку каманды апазіцыі, папросту не далятаюць да брамы з сямю пячаткамі. Каманда ўлады мае кароткую лаву запасных, пацверджанне чаго – частае тасаванне адных і тых жа “гульцоў”, але гэта не замінае ёй увесь час перамагаць. Галоўная прычына – каманда ўлады гуляе ў футбол паводле правілаў рэгбі.

Каманда апазіцыі. Часцяком гуляе толькі на сваёй палове поля. Некаторыя з гульцоў нават не збіраюцца пераходзіць за вызначаную цэнтральную лінію. Палітычныя партыі, якія, паводле свайго азначэння, павінны атакаваць, размешчаныя наступным парадкам. На правым фланзе толькі Кансерватыўна Хрысціянская партыя БНФ “Адраджэньне”. Гэта ледзь не апошнія прадстаўнікі шчырага рамантычнага футболу. Хаця ў некаторых маладзёвых дружынах ёсць здольныя прадстаўнікі гэтага краю. БНФ і БСДГ (Грамада левая толькі намінальна – паводле напісу на кашульцы) займаюць правацэнтрысцкую пазіцыю. У цэнтры знаходзіцца АГП, злева – БСДП НГ, яшчэ лявей – ПКБ. Усе азначаныя форварды, з выняткам Кансерватыўна Хрысціянскай партыі, імкнуцца гуляць камандава, але з гэтага часцей выходзіць пшыкалка (найскра-

вейшы прыклад – выбар адзінага прэтэндэнта на ролю Галоўнага цэнтарфорварду). Недзяржаўныя грамадскія арганізацыі і рэсурсовыя цэнтры павінны паводле логікі гульні забяспечваць партыі атакі перадачамі. Але яны, з рэдкім выняткам, дзеюць у іншым стылі, пераважна выбіваючы мячы па-за межы поля. Аднак не падумайце, што – на трыбуны. Зусім наадварот – у падтрыбунавыя памяшканні. Прадстаўнікі гэтага амплуа апошнім часам часта пападаюцца на допінгу, але рэдка падлягаюць дыскваліфікацыі. Тут цяжка разабрацца нават міжнароднаму антыдопінгавому камітэту.

Праблема апазіцыйнай каманды яшчэ ў тым, што некаторыя з яе майстроў завершылі сваю гульнёвую кар’еру. На трэнерскай лаўцы ў іх атрымваецца куды горш. Многія, асабліва маладыя, гульцы падаюцца зараз у легіянеры. Галкіперы ў камандзе апазіцыі ёсць. Перш за ўсё ў выглядзе праваабарончых цэнтраў і незалежных выданняў, хаця многія з іх маюць дзіравыя рукі.

Каманда апазіцыі ўвесь час прайграе. Усе яе гульцы змушаныя дзеіць пераважна ў абароне, але гэта ўжо не толькі іх віна, але і бяда.

Гледачы. Народ, як заўжды, у ролі гледача. Толькі таймаў у гэтага матчу занадта шмат, а стадыённыя буфеты ўжо практычна ўсе зачыніліся. Да ўсяго ж, кошт квіткоў на прагляд такога працяглага чэмпіянату увесь час падвышаецца. Сімпатыі гледачоў, безумоўна, падзяляюцца. Адным дазваляецца футбольнай федэрацыяй хварэць гучна, з сцягамі і лозунгамі. Заўзятараў іншай каманды імкнуцца не пускаць нават на трыбуны. Ды і самыя яны баяцца выяўляць свае эмоцыі. Застаецца глядзець тэлевізар і гуляць на кухні ў настольны футбол.

ВЫБАРЫ БЕЗ АЛЬТЭРНАТЫВЫ

Выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у 2001 годзе яскрава засведчылі істотны крызіс у стане апазіцыі. Перш за ўсё гэта крызіс лідараў. Пасля змушанага ад’езду за мяжу такіх асобаў, як Зянон Пазьняк і Васіль Быкаў, месца агульнанацыянальнага лідара застаецца вакантным.

Пераважная бальшыня палітычных партыяў і буйнейшых рэгіянальных утварэнняў паядналіся ў кааліцыю, але недарэчнасць сітуацыі ў тым, што сённяшняя аб’яднаная апазіцыя слабейшая, чым колішні адзін Беларускі Народны фронт. Выразна нягегласць аб’яднанай апазіцыі выявілася пры вызначэнні КРДС (Каардынацыйнай Радай дэмакратычных сілаў) адзінага кандыдата ў прэзідэнты. Спіс палітыкаў-прэтэндэнтаў на гэтую ролю ўвесь час пашыраўся: Міхаіл Чыгір, Сямён Домаш, Уладзімір Ганчарык, Павал Казлоўскі, пасля дадалася фігура лідара камуністаў Сяргея Калякіна (хаця

раней пастанаўлялася, што кіраўнікі палітычных партыяў не будуць браць удзелу ў гэтым саборы). Найбольш прывабны імідж з акрэсленага квінтэту меў Сямён Домаш (лідар аб’яднання “Рэгіянальная Беларусь”), які актыўнай працай здолеў здабыць шырокі падтрым рэгіянальных сілаў. КРДС жа аніяк не магла вызначыць адзінага кандыдата, увесь час да непрыстойнасці адцягваючы дзень “Х”. “Чатыры танкісты” і Калякін, між тым, вялі перамоўны, ездзілі па падтрыманне ў Маскву (што выклікала натуральнае абурэнне многіх). Урэшце адзіным кандыдатам у прэзідэнты ад аб’яднанай апазіцыі стаўся Уладзімір Ганчарык. Такі выбар абразіў многіх рэгіянальных лідараў, якія практычна перасталі працаваць на адзінага кандыдата.

Галоўная ж параза аб’яднанай апазіцыі ў тым, што яна пагадзілася гуляць у “выбары” паводле правілаў, прадыктаваных узурпатарскім рэжымам. Ні адно з падставовых патрабаванняў апазіцыі ўлада не выканалася. Пасля таго, як былі сфармаваныя тэрытарыяльныя камісіі па выбарах прэзідэнта, апазіцыя мела толькі адно годнае выйсце – байкатаваць квазівыбары, зыход якіх быў вызначаны загадзя. Рэч у тым, што “вертыкаль” не дапусціла ў склад анікога з амаль 700 чалавек, вылучаных па ўсёй краіне дэмакратычнымі партыямі і НГА. Гэта быў апафеоз палітычнага нахабства і цынізму з боку ўлады. У такіх варунках аб’яднаная апазіцыя мусіла абвясціць байкот і апеляваць да міжнароднай супольнасці. Тым больш, што меўся станоўчы досвед такога прыёму (байкот апошніх выбараў у “палату”). Прыкра, але апазіцыі забракла паслядоўнасці і прынцыповасці, ніхто не наважыўся нават падаць голасу за байкот. Сваім актыўным удзелам у псеўдавыборах апазіцыйныя сілы ўскосна паспрыялі “элегантнай” перамозе і легітымізацыі Аляксандра Лукашэнкі.

Сёння ў Беларусі склалася такое становішча, калі ўлада не можа кіраваць па новаму, бо не ўмее і мае іншую прыроду, а значная частка апазіцыі не хоча істотных пераменаў і пераўтварэнняў, бо імкнецца запабегчы адказнасці за лёс краіны. Многія апазіцыйныя дзеячы замест таго, каб весці вызвольны рэй, становяцца прафесійнымі палітыкамі – сталі прафесійнымі апазіцыянерамі. Сёння мы можам засведчыць з’яўленне нечуванага феномену: побач з наменклатурай рэжыму паўстала наменклатура апазіцыі. Як казаў польскі пісьменнік Караль Іжыкоўскі “у палітыцы не гуляюць, а толькі тусуюць карты”. На паядынкі цяпер выходзяць адзінкі, іншыя становяцца ў ап-пазіцыю. Варта падкрэсліць, што быць у супраціве да ўлады яшчэ не азначае быць змаганнікам з яе ідэалогіяй. Праблема сённяшняй улады ў Беларусі занадта персаніфікаваная. Многія цяпер выступаюць супраць Лукашэнкі, але не за Беларусь. Між тым другое аўтаматычна не вынікае з першага. Можа таму і вынікі такога змагання несудэшныя?

Віктар Сазонаў, Уладзімір Хільмановіч

НЕДЗЯРЖАЎНЫЯ АРГАНІЗАЦЫІ ГАРАДЗЕНШЧЫНЫ І ІХ ДЗЕЙНАСЦЬ У ГРАМАДСКІХ АСЯРОДКАХ

НАРАДЖЭННЕ НЕФАРМАЛЬНАГА РУХУ Ё 80-Я ГАДЫ

Беларуь і, адпаведна, Гарадзеншчына ё савецкія часы не мела недзяржаўнага сектару, у тым сэнсе, у якім гэты тэрмін выкарыстоўваецца на Захадзе. Кожная гэтак званая грамадская арганізацыя мусіла ўтварацца з ініцыятывы камуністычнай улады і такім парадкам ставалася часткай камуністычнага рэжыму.

Як і ё усіх рэспубліках былога Савецкага Саюзу, у Беларусі ё сярэдзіне 80-х гадоў пачалася дзейнасць нефармальных арганізацыяў. Усе яны стаялі на глебе незалежнасці сваёй краіны, і як галоўную мэту ставілі змаганне за незалежную дэмакратычную Беларусь, адраджэнне нацыянальнай мовы, культуры, нацыянальных і духоўных традыцыяў, усталяванне рынковай эканомікі.

“Нефармальны” рух пачаўся ё часы “перабудовы” і ўтаесамляўся з вялікім жаданнем прагрэсіўнай часткі беларускага грамадства пачаць адраджэнне нацыянальнай культуры, сапраўднай гісторыі і мовы, якія былі ё жахлівым стане пасля двух стагоддзяў прымуовай русіфікацыі.

АСАБЛІВАСЦІ НЕФАРМАЛЬНАГА РУХУ Ё БЕЛАРУСІ

Нефармальны рух меў цэлы шэраг асаблівасцяў, уласцівых толькі нашай краіне. За гады панавання камунізму беларусы былі здэнацыяналізаваныя больш за іншыя народы. Таму галоўным кірункам працы нефармальных суполак стала адраджэнне гістарычнай памяці і нацыянальнай свядомасці народу, без чаго нельга было пабудаваць моцную грамадзянскую супольнасць, здольную стварыць сваю паўнаважную дзяржаву. Падзеі апошніх гадоў паказалі, што гэты кірунак быў цалком слушны. Спробы дзеячоў, якія прыйшлі на беларускую палітычную арэну пасля знікнення СССР, расцягнуць працэс беларусізацыі на гады і не акцэнтаваць на гэтым увагі дзеля таго, каб прыстасавацца да меркаванняў і светагляду заходніх калегаў, прывялі да таго, што на Захадзе не разумеюць палітычных і эканамічных працэсаў, якія адбываюцца ё Беларусі. Незавяршэнне пабудовы грамадзянскай супольнасці, прывяло да мажлівасці прыходу да ўлады антыдэмакратычных, антынацыянальных сілаў і да пагрозы самому існаванню беларускай дзяржавы.

Галоўная ж асаблівасць нефармальнага руху Беларусі ё 80-я гады замыкалася ё тым, што яго арганізатарамі і ўдзельнікамі былі пераважна

маладыя людзі да 30-ці гадоў. Старэйшыя аднадумцы змагаліся з тагачасным рэжымам перш індывідуальна, не гуртуючыся ў арганізацыі, стаялі як бы наўзбоч гэтага працэсу. Выняткам можна назваць гарадзенскую “Паходню”, у склад якой ад самога пачатку існавання разам з маладымі ўходзілі і сталеішыя прадстаўнікі мясцовай інтэлігенцыі. Але “Паходня” ўсё адно лічылася маладзёвай арганізацыяй. Недзяржаўных арганізацыяў, якія гуртавалі б людзей сталага веку, у Беларусі тады яшчэ не было. Нягледзячы на тое, што вядомыя беларускія пісьменнікі і навукоўцы, прадстаўнікі беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі баранілі маладзёвыя арганізацыі ў друку ад нападаў камуністычных ідэёлагаў, давалі маральнае падтрыманне, але ўжо тады ўзнікала думка аб разарванасці пакаленняў у беларускім грамадстве, якога за 70 гадоў усё ж удалося дасягнуць бальшавіцкаму рэжыму.

Як вядома, менавіта Беларусь была пад найбольшым уціскам ідэёлагаў СССР, скіраваным на знішчэнне нацыянальнай свядомасці і падмену ўласнай гісторыі прыдуманай. Гэткая сітуацыя тады ўжо наводзіла на думку, што нацыянальным, духоўным і дэмакратычным каштоўнасцям прыжыцця ў Беларусі будзе цяжэй, чым, прыкладам, у рэспубліках Прыбалтыкі. Ужо тады было відаць, што пабудоваць згуртаванае грамадства, злучанае адзінай ідэяй беларускай дзяржаўнасці, будзе надзвычай цяжка, ды і ня скорра. Аднак гэты рух усё больш набіраў хуткасці. Выходзячы з таго, што ён гуртаваўся на базе адраджэння беларускай дзяржаўнасці, культурных, духоўных і нацыянальных каштоўнасцяў, яго ад самага пачатку сталі называць “адраджэнскім”.

ПАДСТАВЫ ДЛЯ ЎЗНІКНЕННЯ АДРАДЖЭНЦКАГА РУХУ

І ўсё ж нельга сказаць, быццам маладзёвы рух 80-х узнік на пустым месцы. Былі людзі, якія помнілі антысавецкі супраціў 40-50-х гадоў. Па ўсёй Беларусі жылі яго ўдзельнікі, якія расказвалі моладзі пра мінуўшчыну. Выходзілі, хоць і невялікімі тыражамі, кнігі беларускіх пісьменнікаў і навукоўцаў. Для моладзі былі прыкладам людзі старэйшага пакалення, якія ў 60-70-ыя гады не баяліся адкрыта выступаць у абарону беларускай мовы, гісторыі і культуры, яе прыродных багаццяў.

Першай ластаўкай незалежніцкага маладзёвага руху стала менская “Майстроўня” – студэнцкая арганізацыя, створаная ў 1980-м годзе. Яе дзейнасць насіла культурніцка-адраджэнскі характар. На грунце “Майстроўні” пасля 1985-га году ў Менску ўзнік шэраг арганізацыяў рознага кірунку: “Тутэйшыя” – аб’яднанне маладых непадцензуравых літаратараў, “Талака” – аб’яднанне гістарычна-культурнай скіраванасці, “Сьвітанак” – студэнцкае аб’яднанне, створанае ў Беларускім тэхналагічным інстытуце, рок-клуб “Няміга” ды іншыя.

Амаль адначасна ў розных гарадох Беларусі сталі ўзнікаць аналагічныя суполкі: “Паходня” ў Гародні, “Талака” ў Гомелі, “Сакавік” у Наваполацку, “Сузор’е” ў Віцебску, “Край” у Берасці, “Рунь” у Лідзе і інш.

Моладзь, якая бачыла крывадушнасць савецкай сістэмы, пачала гуртавацца, каб адрадыць сапраўдную беларускую дзяржаўнасць, вярнуць народу яго мову, уратаваць ад канчатковага знішчэння гістарычныя помнікі і прыроду Беларусі.

Напачатку такое аб’яднанне адбывалася праз асабістыя знаёмствы на месцы навучання, працы. Потым стваралася суполка. Хлопцы і дзяўчаты паўсюль, дзе было можна, збіралі звесткі пра беларускую мінуўшчыну, адраджалі народныя абрады. На вуліцах беларускіх гарадоў упершыню за дзесяткі гадоў пачала гучаць беларуская мова. Большасць удзельнікаў маладзёвых суполак выходзіла ў расейскамоўным асяродку. У гарадох Беларусі ў 70-80-ыя гады не было аніводнай беларускай школы. Афіцыйна яны існавалі ў вёсках, аднак і там амаль усе прадметы выкладалі па-расейску. Таму моладзі даводзілася вывучаць родную мову ці не з нуля.

Напачатку гаварылі міжсобку, выпраўляючы памылкі адзін у аднога. Далей пачалі размаўляць па-беларуску ў штодзённым жыцці. Гэта сталася свайго роду выклікам зрусіфікаванаму, знявечанаму грамадству. Досыць борзда суполкі з розных гарадоў наладзілі ўзаемныя кантакты. Спрыялі таму супольныя вандроўкі па Беларусі.

Таксама, як і мову, моладзь пазнавала родную краіну. Знаёмствы з людзьмі, якія нягледзячы на дзяржаўную палітыку русіфікацыі захоўвалі маленькія выспачкі беларускасці, пераконвалі ў правільнасці абранага шляху, натхнялі на новыя справы. Дзе на грамадскім транспарце, дзе аўтастопам, дзе пешшу дабіралася моладзь у Гудзевічы – да Алеся Белакоза, у Маладэчна – да гісторыка Міколы Ермаловіча, які самаахвярна пісаў пра сапраўдную гісторыю Беларусі, у Вільню – да апошняй жывой нашаніўскай паэткі Зоські Верас, яе зяця – сына знакамітага палітычнага дзеяча Антона Луцкевіча – Лявона, да адзінага на тых часы беларускамоўнага ксяндза ўладзіслава Чарняўскага, які правіў набажэнствы ў Вішняве.

Адбываліся вандроўкі да руінаў старажытных замкаў у Крэве, Наваградку, Гальшанах, Лідзе, Міры, паразбураных пры Савецкай уладзе. Заняпад гэтых гістарычных помнікаў пераконваў, што большасць беларусаў страціла гістарычную памяць невыпадкова.

Вялікі ўплыў на фармаванне светагляду ўдзельнікаў беларускага маладзёвага руху зрабілі знаёмствы з беларусамі, што жылі на Беласточчыне. Яны мелі добрую лучнасць з беларускай эміграцыяй на Захадзе. Праз Беласточчыну на Беларусь шырокай плыню пайшла інфармацыя пра жыццё беларусаў за мяжой. Праз беларускіх пасляваенных эмігрантаў, якія захавалі нацыянальную тоеснасць, змаглі стварыць, і не толькі для сябе, прыстойнае эканамічнае жыццё,

напісаць навуковыя працы, прысвечаныя Беларусі, літаратурныя творы, зарганізаваць на Захадзе свае нацыянальна-культурныя цэнтры. Беларуская моладзь даведалася пра тое, што ў Польшчы жывуць тысячы беларусаў, што сярод іх ёсць такія таленавітыя асобы, як пісьменнік Сакрат Яновіч, мастак Лявон Тарасэвіч. З 1988 году кантакты з беларускай моладдзю з Польшчы сталі заўсёднымі. Наша моладзь ездзіла на Беласточчыну, беластокцы прыязджалі да нас.

Ужо тады ў Беларусі сталі вядомыя Яўген Вапа, Алег Латышонак, Яўген Мірановіч, Мікола Ваўранюк, Уладзімер Пац, Міраслаў Пякарскі, Юры Ляшчынскі і шэраг іншых сяброў.

СТАНАЎЛЕННЕ АРГАНІЗАЦЫЯЎ

У структурным станаўленні маладзёвых арганізацыяў да 1987 году аніякіх моцных адрозненняў у палітычным плане не было. Хоць у Менску і існавала некалькі арганізацыяў з рознымі кірункамі дзейнасці. Як і па ўсёй Беларусі, яны дзеілі супольна. Разам ладзілі экалагічныя рэйды, чысцілі гістарычныя месцы ад смецця, падтрымвалі беларускамоўныя групы і рок-гурты на фестывалях і хіт-парадах, шырылі пазацэнзуравы друк, працавалі над стварэннем беларускамоўнай адукацыйнай плыні, бралі ўдзел у ладжанні нацыянальных святаў.

Галоўным непахісным прынцыпам для ўсіх было перакананне, што нармальнае цывілізаванае жыццё ў Беларусь прыйдзе разам з беларускай мовай, гістарычнай памяццю, духоўным і культурным адраджэннем.

У 1987 годзе адбыўся першы Вальны Сойм беларускіх маладзёвых суполак. Нягледзячы на спробы камсамольскіх функцыянераў і КДБ пераняць ініцыятыву, і, калі не спыніць, дык падпарадкаваць дзейнасць нефармальных арганізацыяў – пасля сойму праца суполак стала яшчэ скаардынаванейшай. Маладзёвыя суполкі сталі рэальнай палітычнай сілай.

Хоць з гэтага моманту ўся іх праца лучылася з палітыкай. І ўсё ж, каб дакладна зразумець сітуацыю тых часоў, трэба зразумець розныя адгалінаванні дзейнасці маладзёвых арганізацыяў у апошнія гады існавання СССР паасобку.

АДРАДЖЭННЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ ТРАДЫЦЫЯЎ

Маладзёвыя суполкі вярнулі да жыцця беларускія народныя святы і абрады, такія як “Дзяды”, “Каляды”, “Купалле”, “Гуканне Вясы”, іншыя паўзабытыя назвы. Яны зноў з’явіліся ў беларускім лексіконе. Але ў адрозненне ад даўнейшых часоў, дзесяць гадоў таму асноўнымі месцамі правядзення нацыянальных святаў сталі не вёскі, а гарады.

Улады адразу ўспрынялі адраджэнне нацыянальных традыцыяў варожа. Першае “Туканне вясны” ў Менску ў 1986 годзе скончылася маральнай трагедыяй. Моладзь, адзетую у нацыянальныя строі, жорстка збілі камсамольскія дружыны і ветэраны аўганскай вайны. Яны дзеілі пад аховаю міліцыі і былі ўпэўненыя, што разганяюць “фашістскую сходку”. Пасля “Дзядоў” 1987 году, якія былі арганізаваныя “Тутэйшымі”, у Менску ў газетах пачалося цкаванне “националистов” і “фашиствующих молодчиков”. Камуністычным ідэолагам вельмі не спадабалася, што моладзь адкрыта заявіла пра сталінскі генацыд над беларускім народам.

Аднак спыніць дзейнасць суполак ні камсамольскім сакратаром, ні парторгам не ўдалося. Як адбывалася ладжанне народных святаў можна ўзгадаць на прыкладзе Гародні.

Першае масавае святкаванне Купалля тут адбылося ў 1988 годзе. На беразе Нёману выбралі прыдатнае месца. Праз знаёмых супрацоўнікаў культурніцкіх устаноў і тэатраў арганізатары здабылі нацыянальныя касцюмы. Напярэдадні быў складзены сцэнар, развучаныя купальскія спевы, старажытныя народныя гульні. Адмысловая каманда хлопцаў падрыхтавала вогнішча, ваду на выпадак тушэння. Вечарам па перыметры падрыхтаванай пляцоўкі запалілі паходні. На свята зберлася шмат людзей з навакольных шматпавярховых дамоў. Яны ці не ўпершыню пачулі купальскія песні, дапамагалі шукаць папараць-кветку. Разам з беларусамі святкаваць прыйшлі маладыя артысты Львоўскага тэатру, які тады гастралюваў у Гародні. Каля вогнішча, такім прадкам, гучалі не толькі беларускія, але і ўкраінскія народныя ды патрыятычныя песні. Асаблівае здзіўленне ў людзей выклікала тое, што моладзь весяліцца ў цвярозым стане, бо для савецкага чалавека спяваць і танцаваць без выпіўкі было нечым неверагодным.

У тым самым годзе па вуліцах Гародні ўпершыню прайшлі калядоўцы. Арганізавала калядаванне суполка імя Максіма Багдановіча. І то калядавалі два разы: паводле каталіцкага і праваслаўнага календароў. Заходзілі ў выпадковыя кватэры, спявалі песні, віншавалі людзей, і нідзе не сустракалі варожасці, нават у доме былога першага сакратара абкаму партыі Леаніда Кляцкова. Беспасярэдні кантакт з людзьмі разбіваў усе намаганні парторгаў падаць адраджэнцкую моладзь фашыстамі, хуліганамі, амерыканскімі шпіёнамі.

УДЗЕЛ У АДРАДЖЭННІ РЭЛІГІЙНЫХ ТРАДЫЦЫЯЎ

У 80-я гады беларускае грамадства было пераважна атэістычным. У шмат якіх цэрквах і касцёлах размяшчаліся розныя дзяржаўныя ўстановы. Іншыя храмы былі ў паўразбураным стане. Беларускія маладзёвыя суполкі

першыя падтрымалі жаданне вернікаў вярнуць святыням іх адпаведны статус.

Маладзь вельмі цікавіла і мова набажэнстваў, якая гучала ў Храмах. Рэч у тым, што Руская Праваслаўная Царква ў набажэнствах карысталася царкоўна-славянскай мовай, а ў казаннях расейскай. Каталіцкі касцёл выкарыстоўваў пераважна польскую мову і лаціну. Такі стан рэчаў не мог задаволіць патрыётаў і абедзве канфесіі сталі патроху адгукацца на патрабаванні вернікаў. У Храмах загучала беларуская мова.

Маладыя людзі, натхнёныя ўсё большымі адкрыццямі ўласнай гісторыі, духоўных і нацыянальных каштоўнасцяў, стаялі таксама перад выбарам рэлігійнай канфесіі, у якой яны маглі б найбольш зрэалізавацца як беларускія вернікі. Як толькі ў Беларусі стала адраджацца Ўніяцкая (Грэка-каталіцкая) царква, яе першыя ж шэрагі папоўніліся маладымі патрыётамі з нефармальных арганізацыяў. На набажэнствах Уніяцкай царквы ад самага пачатку гучала толькі беларуская мова. У Гародні грэка-каталіцкая суполка паўстала ўжо ў 1992 годзе.

АБАРОНА ГІСТАРЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ

Не менш важным кірункам маладзёвыя арганізацыі лічылі абарону гістарычнай спадчыны. Тут варта згадаць спробу выратавання Верхняга гораду ў Менску. Улады хацелі зруйнаваць дзівам захаваны ў сталіцы гістарычны раён Нямігі. Менскія суполкі распачалі хвалю пратэсту, што дазволіла беларускім навукоўцам уратаваць частку раёну, спасылаючыся на грамадскую думку. Зараз гэта найпрыгажэйшае месца ў Менску. Аднак улады не да канца памянjalі свае планы і пабудавалі побач станцыю метро “Няміга”. Праз дзесяць гадоў менавіта там адбылася ўсім ведаемая неверагодная трагедыя.

Як прыклад самаадданай бескарыслівай працы можна прывесці адбудову музея Францішка Багушэвіча ў Кушлянах.

Аналагічная праца ішла і ў Гародні. Гэтак уратавалі пляц Тызенгаўза, рабіліся спробы выратаваць стары гарадзенскі вакзал. У 1988 годзе быў наладжаны збор грошай на помнік Кастусю Каліноўскаму ў Гародні.

ЭКАЛАГІЧНЫ РУХ

Не менш прыярытэтным кірункам быў і экалагічны рух. Маладых патрыётаў клапаціла прыродная будучыня свайго народу. Не раз наладжваліся экалагічныя рэйды, такія як рэйд па Дзвіне ў 1987 годзе супольна з латышамі. Былі арганізаваныя масавыя пратэсты супраць будавання

біяхімзаводу ў Скідалі ў 1988 годзе, пашырэнне гарадзенскага “Азоту” без ачышчальных збудаванняў і многае іншае.

Галоўным кірункам дзейнасці ў гэтай галіне сталася раскрыццё праўды пра Чарнобыль, засяроджванне на гэтым увагі беларускага грамадства.

НЕПАДЦЭНЗУРНЫ ДРУК

Эмігранцкая літаратура і непадцэнзурныя выданні беларусаў з Польшчы, такіх як выданне Беларускага Аб’яднання Студэнтаў (кіраўнік Яўген Вапа) “Сустрэчы” прыходзілі ў асноўным з Беласточчыны. Капіравальная тэхніка тады была недасягальная, літаратура перадавалася з рук у рукі, або перадрукоўвалася пад кальку. З 1988 году пачалі шырыцца друкаваныя выданні суполак. Трэба адзначыць, што былі выданні не толькі на беларускай, але і на расейскай мове, якія імкнуліся несці агульнасаюзны дэмакратычны змест. Іх выдавалі расейскамоўныя “демократы вообщё”, якія не хацелі пераходзіць на беларускую мову, лічылі, што незалежнасць – гэта ўтопія. Яны тады не змаглі стварыць аніводнай суполкі, а для беларусаў былі чужыя. Расейскамоўныя ў палітыку ўлазіць баяліся. Атрымоўваючы фінансавае дапамогу з Расеі “тоже демократы” выдумвалі няісныя арганізацыі, у якіх часцей за ўсё было па адным чалавеку і выдавалі ад іх імя газеткі. Гэта былі першыя парасткі пазнейшых “дзяцей капітала Гранта”. Беларускамоўныя арганізацыі ў тыя часы выдавалі друкаваныя выданні за свае ўласныя грошы.

Беларуская прэса друкавалася пераважна ў Летуве. Прыкладам таму – гарадзенская “Рэанімова”. Яна пачала выходзіць у студзені 1989 году як выданне суполкі імя Максіма Багдановіча, тэксты ў асноўным пісалі Зьміцер Кісель, Данута Бічэль-Загнетава, чынна дапамагаў Васіль Бязьмен, афармленне рабіў мастак Алесь Аўчыннікаў. Матэрыялы друкавалі спачатку на машынцы, пасля на ватмане рабілі макет, тады ён адвозіўся ў Вільню, там існавала некалькі пунктаў, дзе за пэўную плату на звычайным ксераксе памнажалі наклад. У Летуве ўлады на гэта заплюшчвалі вочы і можна было амаль вольна карыстацца многажальнай тэхнікай. Пасля ўсяго гатовую газету везлі ў Гародню.

Цэлы шэраг выданняў, улёткаў, вершаў, апавяданняў, і многае іншае, перапісваліся проста ад рукі, абы толькі данесці беларускае слова да як мага шырэйшых колаў чытачоў.

НЕФАРМАЛЬНЫ РУХ НА ГАРАДЗЕНШЧЫНЕ

Як ужо згадвалася, у 1986 годзе ў Гародні паўстаў гістарычна-культурніцкі клуб “Паходня”. Клуб арганізаваў вялікую колькасць народных фестываляў, літаратурных чытанняў і розных спатканняў, якія датычылі гісторыі і культуры Беларусі. Вялікая частка сяброў “Паходні” ўзяла ўдзел ў утварэнні БНФ “Адраджэнне”, якое адбылося 24-25 ліпеня ў Вільні. Клуб “Паходня” даў пачатак вялікай колькасці новых недзяржаўных арганізацыяў. “Паходня” з поспехам дзеіць па сённяшні дзень. Яна яднае беларускіх дэмакратычных лідараў розных пакаленняў.

У канцы 80-х лідары нефармальнага руху зразумелі, што яны не здолеюць развязаць праблемаў культуры, гісторыі і экалогіі без змагання за ўладу ў краіне. Таму яны ўзялі ўдзел у выбарах дэпутатаў Вярхоўнага савету СССР у 1989 годзе. Дэмакратычныя сілы Гарадзеншчыны былі з’яўленыя Міхасём Ткачовым, вядомым навукоўцам-археолагам, кіраўніком і душою “Паходні”. Без фінансавага падтрыму і палітычнага досведу ён здолеў стварыць сур’ёзную канкурэнцыю дзейнаму першаму сакратару рэгіянальнага аддзелу Камуністычнай партыі Ўладзіміру Сямёнаву, які на той час перамог дзякуючы іміджу “мясцовага Ельцына”. Зрэшты, чуткі гэтыя спускаліся “зверху”. Гэта былі ці не першыя спробы “чорнага піяру” на выбарах.

Наступныя выпрабаванні пачаліся ўжо ў 1990 годзе. “Саветы-90” – дэмакратычны блок аб’яднаў Гарадзенскую арганізацыю БНФ, таварыствы экалагаў, краязнаўцаў, і прафсаюз мясцовых бізнесоўцаў “Ліга”. Шчыльная супраца паміж часткамі гэтай кааліцыі прывяла да таго, што большасць кандыдатаў ад блоку перамаглі на выбарах. Гэта быў той самы блок, які арганізоўваў у Гародні масавыя акцыі. Прыкладна 10-15 тысячаў грамадзян пайшлі на мітынгі, дзе закраліся праблемы дэмакратызацыі грамадства ды экалагічныя праблемы. Вынікам кампаніі стала тое, што прадстаўнікі дэмакратычных сілаў пачалі працаваць не толькі ў Саветах, але і ў выканаўчай уладзе.

Хуткае развіццё недзяржаўных арганізацыяў пачалося з 1991 году, калі была абвешчана незалежнасць Беларусі. Нефармальны рух у большасці выпадкаў злегалізаваўся. Сам спектар недзяржаўных арганізацыяў значна змяніўся. Афіцыйна зарэгістраваныя недзяржаўныя арганізацыі пачалі дзеіць у Лідзе, Смаргонях, Астраўцы, Наваградку і нават ў Гервяхах. Мы былі сведкамі пачатку супрацы паміж мясцовай уладай і грамадскімі арганізацыямі, якое мела за мэту дэмакратызацыю, культурнае адраджэнне, рынкавыя рэформы. Вялікую ролю ў гэтым працэсе адыграў Беларускі Фонд падтрымкі дэмакратычных рэформаў імя Льва Сапегі.

Дзяржаўныя структуры дапамагалі недзяржаўным арганізацыям, даючы памяшканні, вызваляючы ад усялякіх падаткаў. Не было скаладанасцяў і ў працы замежных фондаў. Вядомы Фонд Сораса моцна падтрымаў трэці сектар, як

фінансава, так і тэхнічна. У 1996 годзе з ініцыятывы лакальных недзяржаўных арганізацыяў і гэтага фонду паўстаў першы рэгіянальны рэсурсы цэнтар “Рагуша”.

Параўноўваючы недзяржаўны грамадскі рух Беларусі пачатку 80-х гадоў з сённяшнім, трэба адзначыць некалькі акалічнасцяў.

Па-першае, у нефармальны рух на пачатку ўходзілі людзі, якія дзеля ідэяў беларускага адраджэння, што іх ядналі, гатовыя былі працаваць (і працавалі!) шчыра, самааддана, без усялякай узнагароды за сваю дзейнасць. Усе гэтыя людзі мелі асноўную працу, з якой і карыставалі, а свой вольны час прысвячалі змаганню за беларускасць.

Па-другое, уся дзейнасць арганізацыяў таго часу была накіраваная на адраджэнне незалежнай беларускай дзяржавы і ўсталяванне ў ёй дэмакратычнага ладу, рынкавай эканомікі, не расцярушвалася на пабочную дзейнасць.

Па-трэцяе, нефармалы не канкуравалі адзін з другім за лідарства. У каго ставала смеласці і сілаў узяць на сябе асноўны цяжар працы, той і быў лідарам. Таксама не канкуравалі паміж сабой і арганізацыі. Праца вялася супольна, на прынцыпах узаемадаверу і павагі.

НГА ГАРАДЗЕНШЧЫНЫ СЁННЯ

Вынікам непрызнанага сусветнай супольнасцю рэферэндуму 1996 году стала замацаванне таталітарнага рэжыму ў Беларусі. Цэнтральныя і мясцовыя ўлады распачалі змаганне з усімі недзяржаўнымі арганізацыямі. Асноўныя спосабы змагання – гэта стварэнне цяжкасцяў пры рэгістрацыі і ўплыванне на лідараў ды актывістаў, павелічэнне платы за арэнду памяшканняў і г.д. Улада таксама распачала ў дзяржаўных сродках масавай інфармацыі кампанію супраць НГА.

Кампанія на перарэгістрацыю НГА ў 1999 годзе была выкарыстаная дзеля іх знішчэння. Як вынік, колькасць НГА паменшылася амаль удвая. Некаторыя, не прайшоўшы перарэгістрацыі намеркавалі дзеіць падпольна. Улічваючы тое, што на гэты момант недзяржаўныя арганізацыі ўжо не былі маналітам, многія з іх займаліся вузкай спецыфікай і нават канкуравалі паміж сабой, у іх не стала сілаў, каб, як у былыя часы аб’яднаўшыся дзеля галоўнага, разам змагацца з уладай. Інтэрэсы бягучага дня, змаганне за прыярытэты ў атрыманні грантаў для многіх сталі галоўнымі. Многія сябры гэтых арганізацыяў, убачыўшы такое становішча, пакінулі іх. Але яны знайшлі сваё месца ў палітычных партыях, або ў тых НГА, якія і сёння не адступіліся ад сваёй галоўнай мэты, змагання за незалежную дэмакратычную Беларусь. Самыя ж такія арганізацыі папоўнілі шэрагі “тоже демократов”, хоць па ранейшаму прыкрываюцца нацыянальнай ідэалогіяй

і нібыта цягай да дэмакратычных каштоўнасцяў. Ім і ў заходніх колах удаецца пільнаваць створаны імі ж самымі імідж.

Іншыя арганізацыі працягваюць ісці па абраным раней шляху. Праўда, на новых пазіцыях, з улікам набытага досведу і іншых рэаліяў.

Такая сітуацыя падзяліла гэтыя арганізацыі ў дачыненні да цяперашняга рэжыму на “лаяльныя”, “спакойныя” і “небяспечныя”.

Дзеянні рэжыму выклікалі ўдзел многіх недзяржаўных арганізацыяў у палітычных баталіях. Насамрэч большасць з іх не былі зацікаўленыя ў удзеле ў палітыцы, але пад ўплывам вонкавых чыннікаў апынуліся ў апазіцыі да рэжыму. Вынікі сацыялагічных даследзінаў пацвяржаюць, што каля 80% НГА Гарадзеншчыны гатовыя супрацаваць з палітычнымі партыямі ў іх агульным змаганні за незалежнасць Беларусі і дэмакратычныя каштоўнасці. А некаторыя даўно ўжо супрацуюць, тым больш, што многія сябры палітычных партыяў самыя выйшлі з шэрагу такіх арганізацыяў. Гэта можна разглядаць як пэўную самаабарону трэцяга сектару.

На 2001 год 52,3% афіцыйна зарэгістраваных арганізацыяў дзеюць у сталіцы, дзе жыве толькі 18% насельніцтва краіны. Працэнт НГА па рэгіёнах наступны:

Берасцейская вобласць	– 8,7%,
Віцебская вобласць	– 8,6%,
Гомельская	– 10,3%,
Магілёўская	– 5,2%,
Гарадзенская	– 7,2%.

Меншая колькасць афіцыйна зарэгістраваных НГА ў Гарадзенскай вобласці (каля 140) не адлюстроўвае сапраўднага становішча трэцяга сектару на Гарадзеншчыне, бо сярод афіцыйна зарэгістраваных арганізацыяў ёсць і былыя камуністычныя арганізацыі ветэранаў вайны, федэрацыі розных відаў спорту, сацыяльныя фонды, Фонд міру, БПСМ і іншыя, якія зарганізаваныя рэжымам і ім фінансуюцца. Такія арганізацыі пры ўсякіх умовах нельга разглядаць як праву грамадзянскай актыўнасці.

Найпапулярнейшыя формы грамадскай актыўнасці ў Гарадзенскай вобласці: арганізацыі нацыянальных меншасцяў – 6,4% (2,5% па краіне)

розныя хобі	– 7,9% (4,4%)
культура і мастацтва	– 13,2 % (7,9%)
адукацыя	– 11,3% (8,7%)
маладзёвыя і дзіцячыя арганізацыі	– 5,26% (4,4%)
абарона правоў чалавека	– 2,6% (2,3%)

Насамрэч вялікая колькасць незарэгістраваных арганізацыяў займаюцца правамі чалавека, адукацыяй, культурай і г.д. таму працэнтавыя адпаведнікі павінны быць вышэйшыя, чым у цэлым па краіне.

Гэты феномен тлумачыцца гістарычнай спецыфікай, культурнымі і рэлігійнымі традыцыямі рэгіёну. Гарадзеншчына ў меншай ступені была зрусіфікаваная і саветызаваная супраць іншае часткі краіны. Вялікую ролю адыгрывае тут Каталіцкая і Праваслаўная цэрквы, а самыя людзі адчуваюць сябе часткай Еўропы. Блізкасць граніцаў Польшчы і Літвы заўжды стварала пэўную змогу атрымання альтэрнатыўнай інфармацыі нават у часы савецкага рэжыму. Вельмі важна таксама існаванне цэлага пакалення людзей, якія яшчэ ведаюць, што такое прыватная ўласнасць на зямлю і што гэта абазначае. Варта таксама ўспомніць, што менавіта на Гарадзеншчыне паўстанні Касцюшкі і Каліноўскага мелі вялікае падтрыманне. Асаблівасцю Гарадзеншчыны ёсць таксама хуткае развіццё сеткі нацыянальных грамадаў (звязаў) палякаў, літоўцаў, жыдоў, украінцаў, рускіх, татараў, грузінаў, армянаў і нават грэкаў. У Беларусі і, у прыватнасці, на Гарадзеншчыне назіраецца працэс рэгіяналізацыі НГА.

Так НГА паўстаюць не толькі ў правінцыйных гарадох, але нават і ў невялічкіх вёсках.

У некаторых разох на гэты крок людзей пхае сённяшняя сітуацыя ў краіне. На ўзнікненне іншых паўплывалі праграма малых грантаў фонду IDEE а таксама дзейнасць БАРЦ (Беларускай асацыяцыі рэсурсавых цэнтраў) .

У Гарадзенскай вобласці дзеюць 5 рэгіянальных рэсурсавых цэнтраў: “Ратуша”, “Генерацыя”, “Аслона”, “Воля да развіцця” і адзяленне БАЖ (Смаргонь). У адрозненне ад астатніх беларускіх рэсурсавых цэнтраў яны з’яднання ў БАРЦ і іх галоўная мэта – гэта шуканне і падтрыманне грамадскай ініцыятывы ў сваіх рэгіёнах, падтрыманне развіцця НГА ў невялікіх гарадох і вёсках. Уся тэрыторыя Гарадзенскай вобласці падзеленая на часткі, на якіх дзеюць адпаведныя рэсурсавыя цэнтры. У 2001 годзе ў БАРЦ было 13 калектыўных сяброў.

БАРЦ мае вялікі ўплыў на развіццё мясцовых СМІ. Больш за 50 мясцовых газетаў і бюлетэняў друкуецца ў Гродне і ў Лідзе, але выходзяць яны вельмі малымі тыражамі. Кошт прадукцыі такіх газетаў звычайна невялікі. І пераважна гэта толькі выдаткі на паперы і фарбу для рызографа. У свой час менавіта з такіх невялікіх газет паўставалі грамадскія ініцыятывы. Галоўнае змест. Але не ўсе такія выданні захавалі пераёмнасць зместу першых нефармальных выданняў. Многія з іх далёкія ад палітыкі і займаюцца, прыкладам, праблемамі фемінізму, іншых якіх-колечы вузкіх кірункаў. І ўсё ж цэлы шэраг выданняў прысвячаюць свае старонкі сённяшнім палітычным праблемам. Як заўсёды, такім выданням не стае сродкаў.

Нутранага фінансавага падтрымання няўрадавых арганізацыяў не існуе. “Заслуга” ў гэтым беларускай дзяржавы.

КААЛІЦЫЯ І СТРУКТУРА ТРЭЦЯГА СЕКТАРУ

Гэтак званы рэферэндум 1996 году выклікаў памкненне да кансалідацыі. З аднаго боку, гэта выклікана іх развіццём, з другога – самаабаронай. Асамблея няўрадавых арганізацыяў у 1997 годзе ініцыявала працэс з’яўлення мясцовых асамблеяў. Першая рэгіянальная асамблея паўстала ў ліпені 1998 году ў Гарадзенскай вобласці. Яна аб’яднала 60 дэмакратычных арганізацыяў. Галоўнай мэтай гарадзенскай асамблеі было стварэнне незалежнай інфармацыйнай прасторы, а таксама ўсталяванне кантактаў сярод НГА, занятых блізкімі справамі, развіццё абароны руху.

У сакавіку 1997 з’явілася “Гродзенская ініцыятыва” – Каардынацыйны камітэт на чале з Сямёнам Домашам. Камітэт аб’ядноўваў 25 лідараў палітычных партыяў і недзяржаўных арганізацыяў, дзейнасць якіх базуецца на прынцыпах абароны правоў чалавека, дэмакратыі, рынкавай эканомікі і незалежнасці Беларусі. Гародня стала першым месцам, дзе ўдалося стварыць дэмакратычную кааліцыю.

Гэты рух ставіць перад сабой мэту стварыць кааліцыю па ўсёй Беларусі. У маі 2001 году паўстала “Рэгіянальная Беларусь”.

Цвёрда стаяць на кааліцыйных пазіцыях і палітычныя партыі Гарадзеншчыны. На прэзідэнцкіх выбарах 2001 г. яны змаглі паказаць, што ў імя галоўнай мэты гатовыя адмовіцца ад вузкапартыйных інтарэсаў і працаваць у адным кірунку.

ПЕРСПЕКТЫВЫ І ПРАБЛЕМЫ

Недзяржаўны сектар Гарадзеншчыны добра развіваўся праз апошнія гады. Гэта, сваім парадкам, прынесла плён у выглядзе развіцця грамадзянскай супольнасці.

Тым часам дэмакратычныя НГА спаткаліся і з праблемамі.

Перадусім, цэлы шэраг арганізацыяў адмовіліся ад традыцыяў першых нефармалаў: прысвячаць сваю дзейнасць галоўнай мэце – незалежнасці Радзімы, і ўсклалі гэты абавязак на плечы палітычных партыяў.

Па-другое, арганізацыі, якія не бяруць удзелу ў палітычным працэсе, чамусьці стараюцца з’яўляць нашу краіну на Захадзе як палітычныя апазіцыянеры. Многім гэта ўдаецца. Увайшоўшы ў Беларусь ў спісы “лаяльных”, яны не маюць вялікіх праблемаў з рэгістрацыяй і шуканнем замежных партнёраў.

Але такі стан рэчаў падразае ініцыятыву ў сапраўды адраджэнцкіх арганізацыяў і многіх прымушае ісці больш простым і бяспечным шляхам.

Па-трэцяе, многія з НГА ўвогуле сталі адмяжоўвацца ад палітыкі, разам з гэтым адцягваючы ад удзелу ў палітычным жыцці краіны сваю актыўную моладзь.

Яны стварылі канкурэнцыю ў атрыманні грантаў, сцвярджаючы перад грантадаўцамі важнасць менавіта іх кірункаў дзейнасці, свядома і наўмысна заніжаючы ролю іншых НГА і, перш-наперш, палітычных партыяў.

Аднак нягледзячы на такія праблемы, сектару недзяржаўных арганізацыяў, разам з палітычнымі партыямі дэмакратычнага кірунку ўдалося захаваць ядро, якое здольнае працівіцца сённяшняй уладзе.

Узнікла сістэма юрыдычнай дапамогі і абароны ў выглядзе БХК і “Вясны”. Існуе сістэма фінансавай дапамогі людзям аштрафаваным за ўдзел у акцыях. На жаль, пакуль што сістэма фінансавага падтрымання арыштаваных і звольненых з працы людзей слабая і базуецца на асабістых кантактах.

Можна сказаць, што ўдалося, нягледзячы на жорскі супраціў з боку дзяржавы, наладзіць, пакуль яшчэ кволую, але вельмі перспектыўную, сетку альтэрнатыўнага навучання.

Працягваецца навучанне ў галіне мясцовага самакіравання, палітычнай адукацыі і базавым ведам дэмакратыі. Ствараецца патрэбная база дадзеных.

Многія НГА шчыльна працуюць з палітычнымі партыямі, і, як у мінулыя часы, за сваю галоўную мэту бачаць пабудову незалежнай, вольнай, дэмакратычнай Беларусі.

Аўтары выказваюць шчырую падзяку за дапамогу ў гатоўлі гэтага матэрыялу Наталлі Маліноўскай, Зьміцеру Кісялю, Андрэю Пачобуту.

Валерый Задаля

ЖЫВЕМ НА ЗЯМЛІ АДНОЙ

(Дэмаграфічныя працэсы, нацыянальныя і рэлігійныя супольнасці на Гарадзеншчыне)

Абласное ўпраўленне статыстыкі рэгулярна друкуе паведамленні “Эканамічныя паказчыкі Гродзеншчыны”. Сярод іншага, змяшчаецца інфармацыя “Дэмаграфічная сітуацыя”. На 1-га студзеня 2002 году колькасць насельніцтва вобласці, паводле папярэдніх падлікаў, склала 1.166.200 чалавек і скарацілася за мінулы год амаль на 8 тысяч, ці на 0,6 працэнту.

Скарачэнне, як і раней, выклікана перавышэннем колькасці памерлых над народжанымі. У 2001 годзе ў вобласці было зарэгістравана 10,8 тысячы народжаных, ці на 1,4 працэнты менш, чым у 2000 годзе. У той жа час лічба памерлых склала 17,4 тысячы. Іх колькасць перавысіла колькасць папярэдняга году на 4,5 працэнты.

У разліку на 1.000 чалавек нараджальнасць засталася на роўні 2000 году і склала 9,3 чалавекі. Смяротнасць павялічылася з 14,2 да 14,9. Сярод памерлых 3,9 тысячы чалавек (22,5%) складаюць асобы працаздольнага веку (жанчыны 16-54, мужчыны 16-59 гадоў). На памяншэнне колькасці насельніцтва ўплывае і адмоўнае міграцыйнае сальда.

УСЁ ПАЗНАЕЦЦА ПРЫ ПАРАЎНАННІ

Самыя праз сябе лічбы мала што гавораць. Іх значнасць напоўніцу выяўляецца ў прымеркаванні да іншага лічбавага матэрыялу. Бліжэйшым да нас у часе быў перапіс насельніцтва, праведзены па Беларусі ў лютым 1999 году. Гэтыя вынікі даюць многа падстаў для роздуму, калі змяшчаюцца ў адным шэразе з дадзенымі папярэдніх перапісаў.

Агульная лічба насельніцтва Гарадзеншчыны (год/лік)

1897	1959	1970	1979	1989	1999	1.01.2002
1.617,8	1.074	1.118	1.127	1.163	1.185,2	1.166.2

Лічба насельніцтва за 1897 год патрабуе каментару. Тады ў імперыі правялі першы Ўсерасійскі перапіс. Губерня мела дзевяць уездаў: Гарадзенскі, Берасцейскі, Беластоцкі, Бельскі, Ваўкавыскі, Кобрынскі, Пружанскі, Слоніўскі, Сакольскі. Гарадское насельніцтва складала 15,88 працэнтаў

ад агульнай колькасці. У уездах жыло 84,12 працэнтаў. Гародня налічваў 46.919 жыхароў. У губерні найболей было беларусаў, потым маларосаў (украінцаў), габрэяў, палякаў і вялікаросаў (рускіх). Сялян налічвалася 72,5 працэнтаў, мяшчан – 25 працэнтаў. Дваране складалі 1,61 працэнтаў насельніцтва. Праваслаўнымі назвалі сябе 57,3 працэнтаў, каталікамі – 24,1, юдэямі – 17,5 працэнтаў. Агульная колькасць адукаваных дасягала 29,16 працэнтаў.

Беларусамі палічылі сябе 705 тысяч жыхароў Прынёманскага краю.

У Мінскай губерні, дапрыкладу, гэтая лічба склала 1.633 тысячы, Магілёўскай – 1.390 тысяч, Віленскай – 892, Віцебскай – 789, Смаленскай – 101 тысяча, Чарнігаўскай – 150, Ковенскай – 38, Курляндскай – 12 тысяч. Трапілі беларусы ў перапісныя лісты Арлоўскай, Пскоўскай, Калужскай, Цвярской і іншых губерняў.

Цікавыя наступныя факты: паводле перапісу 1897 году ў пяці беларускіх губернях беларусы складалі 78,2 працэнтаў ўсяго насельніцтва, габрэі – 13,7; рускія і ўкраінцы – 4,9 працэнтаў, палякі – 2,3 працэнты. 74 працэнты насельніцтва тагачаснай Беларусі прызналі беларускую мову за родную.

Згодна з падлікамі выдатнага мовазнаўца, акадэміка Пецярбургскай акадэміі навук Яўхіма Карскага (1861-1931), народжанага ў вёсцы Лаша Гарадзенскага раёну, на пачатку 20-га стагоддзя на тэрыторыі Расійскай імперыі налічвалася 8,3 млн. беларусаў. Яны колькасцю ўступалі толькі рускім, палякам і ўкраінцам.

Звернем увагу таксама на дадзеныя перапісу 15 студзеня 1959 году. Гэта была першая спроба пасля Вялікай Айчыннай вайны падлічыць насельніцтва. Шмат жыхароў Беларусі загінула, шмат ад'ехала за мяжу. Долевая вага беларусаў з улікам жыхароў Заходняй Беларусі, якая да 17 верасня 1939 году ўходзіла ў склад тагачаснай Польшчы, засталася на роўні перапісу 1926 году (4.017 тыс., альбо 81 працэнт ад агульнай колькасці насельніцтва). Другое месца паводле колькасці замест габрэяў занялі рускія.

Перапісы 1970, 1979, 1989 гадоў засведчылі шпаркую дэнацыяналізацыю беларускага народу. Паніжэнне долевай вагі беларусаў у агульным складзе насельніцтва апусцілася да 77,9 працэнтаў. Доля рускіх вырасла з 10,4 да 13,2 працэнтаў.

Трэба адзначыць яшчэ адну акалічнасць. Пачынаючы з 1993 году, смяротнасць на Гарадзеншчыне перавышае нараджальнасць. Пры такіх тэмпах, вынікае, што ўжо ў 2003 годзе жыхароў у вобласці можа стаць гэтулькі ж, колькі было ў 1989 – 1. 163.000.

Адмоўны натуральны спад насельніцтва ёсць ў усіх без вынятку раёнах. Назіраецца старэнне жыхарства вобласці. Частка асобаў старэйшых за 65 гадоў склала 14,3 працэнтаў. Яшчэ горшыя абставіны ў Слоніміскім раёне (24,7%), Карэліцкім (24,3%), Зэльвенскім (21,3%). У цэлым колькасць асобаў

старэйшых за працаздольны век павялічылася на 11,7 працэнтаў (з 244 тыс. у 1989 г. да 282,6 тыс. у 1999 г.).

Паводле перапісу 1999 году ў вобласці на 1000 чалавек працаздольнага веку прыпадала 807 чалавек непрацаздольных. Сярэдні ровень жыцця ўсяго насельніцтва Гарадзеншчыны складае 68,5 гадоў. Жанчыны жывуць 74,6 гадоў, мужчыны -- 62,6 (у 1990 г. было адпаведна 76,3 і 67).

Такі стан спраў адмоўна адбіваецца на эканамічнай актыўнасці насельніцтва. Сярэдні век занятага насельніцтва ў гарадскіх паселішчах склаў 38 гадоў, у сельскай мясцовасці – 39 гадоў. Працу як крыніцу забеспячэння жыцця назвалі 43 працэнты апытаных (510 тысяч чалавек), працу на асабістай гаспадарцы – 6,4 працэнтаў (75,6), пенсію – 26,3 (312 тысяч). 43,9 працэнты насельніцтва жыве за кошт зарплаты, 25,2 працэнтаў – за кошт пенсіі і дапамог. 15,9 працэнтаў (187,9 тыс чал.) ад агульнай колькасці насельніцтва адзначылі, што маюць дзве крыніцы існавання, 0,5 працэнта (5,6 тыс.) – тры крыніцы.

Што да міграцыйных плыняў, то з 1995 году назіраецца перавага выбылых над прыезджымі. Прыкладам, цягам 1995-1999 гадоў на тэрыторыю вобласці з іншых рэгіёнаў Беларусі прыехала 29,2 тысяч чалавек, а выехала 37,8.

Найбольшы наплыў мігрантаў з рэспублік былога СССР быў на пачатку 90-х гадоў, асабліва ў 1992 годзе, калі прыбылыя склалі 12,9 тысяч чалавек. Аднак іх колькасць паступова скарацілася і ў 1999 годзе з'яўляла толькі 2,6 тысяч чалавек.

Сярод прыезджых за 1990-1999 г. каля 75 працэнтаў складаюць мігранты з Расіі, Казахстану, Украіны. Абсалютная большасць – гэта асобы, якія ў свой час пакінулі Беларусь. Каля 40 працэнтаў мігрантаў з краін СНД і Балтыі – этнічныя беларусы, якія вяртаюцца ў родны край. Так, за 1990-1999 гады з дзяржаў блізкага замежжа ў вобласць прыехала 63,2 тысячы чалавек, з іх – 24, 2 тысячы беларусаў, 23,7 тысячы – рускіх, 6,7 тысячы палякаў. У выніку міграцыйны прырост за гэты час склаў 26,8 тысячы чалавек.

Трэба звярнуць увагу і на эміграцыйныя працэсы. Пік выезду прыпаў на 1990 год. Тады Гарадзеншчыну пакінула 800 чалавек. Людзі ад'язджаюць у Ізраіль, ЗША, Польшчу. Назіраецца ўстойлівы ўзрост эміграцыі ў Германію. У 1999 годзе сюды накіравалася 22,7 працэнта эмігрантаў.

ТУТ ЖЫВУЦЬ НЕ ТОЛЬКІ БЕЛАРУСЫ...

На Гарадзеншчыне перапіс 1999 году ўнёс свае нечаканыя карэктывы. Замест прагназаванага далейшага памяншэння долі беларусаў у агульным складзе жыхарства, выявіліся прыкметы самаідэнтыфікацыі тытульнай нацыі. Назвалі роднай мовай беларускую 72,6% насельніцтва вобласці, ці на

4,5% больш, чым у час мінулага перапісу. Мовай сваёй нацыянальнасці – 69,3%, што таксама на 2,7% больш, чым раней. На беларускай мове паводле дадзеных перапісу гавораць дома 635,7 тыс. чалавек, ці 53,6 % насельніцтва вобласці. На рускай – 529 тыс. чал., ці 44,7 %. На польскай мове – 17 тыс. чал., ці 1,4%. На мове сваёй нацыянальнасці дома размаўляюць 48,5% жыхароў вобласці.

Нацыянальны склад насельніцтва вобласці:

	1959	1979	1989	1999
Беларусы	60,1	62,0	60,3 (702.208)	62,3 (738.216)
Палякі	30,9	26,5	25,9 (300.836)	24,8 (294.000)
Рускія	6,7	8,8	10,7 (124.250)	10,1 (119.200)
Украінцы	1,1	1,7	2,0 (23.401)	1,8 (21.166)
Літоўцы	0,2	0,3	0,3 (3.087)	0,2 (2.964)
Габрэі	0,3	0,2	0,2 (2.208)	0,1 (937)
Татары	0,2	0,2	0,2 (2.462)	0,2 (2.155)

Такі ўзрост свядомасці беларусаў можна патлумачыць некалькімі прычынамі. Першае: развал СССР і з’яўленне на палітычнай арэне новай краіны пад назвай Беларусь з усімі атрыбутамі дзяржаўнасці, і прызнанай сусветнай грамадскасцю роўнай сярод роўных. Гэта свядома выклікала гонар за сваю зямлю і народ. Выслоўе “Грамадзянін Беларусі” многія людзі з гонарам прынялі як утаясамленне з сваёй нацыянальнасцю.

Другое: ёсць палітычны аспект метамарфозы. З 1994 году вялася і, на жаль, вядзецца дагэтуль моцная прапагандысцкая атака дзеля далейшай дэнацыяналізацыі беларусаў. Сродкі масавай інфармацыі наўпрост прыніжаюць гонар і годнасць беларусаў, іх мову, культуру, звычаі і г.д. Акрыта прапагандуецца рускамоўнасць, моц усходняга суседу, без чаго беларусы нібыта не здолеюць жыць самастойна. Усё гэта выклікала адкрыты, але больш нутраны пратэст. Вынікі сталіся нечаканымі для русіфікатараў.

ТАК СКЛАЛАСЯ ГІСТАРЫЧНА

Гарадзеншчына гістарычна вылучаецца шматнацыянальным складам насельніцтва. У вобласці жывуць прадстаўнікі 87 нацыянальнасцяў. Сярод іх колькасна вылучаюцца армяне (1.049 чалавек), азербайджанцы (581), цыганы (452), латышы (219), эстонцы (77), арабы (32), абхазы (15), аварцы (14), алтайцы (5), албанцы (4), адыгейцы (4), абазіны (1). Ёсць абхазцы, аварцы, ады-

гейцы, албанцы, алтайцы, казахі, грузіны, малдаваны, кіргізы, таджыкі, немцы, грэкі, балгары, венгры.

У цэлым 37,7 працэнтаў насельніцтва вобласці, ці кожны трэці жыхар рэгіёну, ёсць прадстаўніком нацыянальных меншасцяў. Найвялікшыя дзяспары вобласці стварылі свае нацыянальна-культурныя і грамадскія аб'яднанні. Цяпер зарэгістравана пяць польскіх, чатыры габрэйскіх, шэсць літоўскіх, украінскае і рускае таварыствы, аб'яднанні татар, грузінаў, чувашоў. На Гарадзеншчыне працуюць восем Дамоў палякаў. Адкрыты Літоўскі цэнтар культуры, адукацыі і інфармацыі ў вёсцы Рымдзюны Астравецкага раёну.

Дзейнасць накіраваная на адраджэнне нацыянальных традыцыяў, вывучэнне мовы, культуры і гісторыі сваіх народаў, мацаванне сувязяў з гістарычнай Бацькаўшчынай, усведамленне сябе грамадзянамі Беларусі. Рэгулярна праводзяцца фестывалі польскай песні, грамадовыя фестывалі габрэйскай кнігі, святы літоўскай, украінскай, татарскай культур. Набыло папулярнасць свята “Аўгустоўскі канал у культуры трох народаў”: беларускага, польскага і літоўскага. У жніўні 2001 году праведзеная чацвертая паводле ліку сустрэча. Раз на два гады ў Гародні праводзіцца Ёсебеларускі фестываль нацыянальных культур. Чарговы, чацверты, пройдзе ў чэрвені 2002 году.

Шматнацыянальнасць насельніцтва цягне за сабой рэлігійную талерантнасць. За апошнія дзесяць гадоў моцна актывізаваліся рэлігійныя аб'яднанні. На тэрыторыі вобласці дзеіць 455 грамад 18 канфесіяў з 26 бытных у краіне. На Гарадзеншчыне стаяць 377 культывых пабудоў (41 будуюцца), чыняць адправы 390 святароў. Ёсць 177 грамад Беларускай праваслаўнай царквы. Рымска-каталіцкага касцёлу – 170. У вобласці чатыры жаночыя манастыры каталіцкай канфесіі.

Актыўна працуюць пратэстанцкія грамады (85 утварэнняў) – Новаапостальскай царквы, лютаранскай царквы, Царквы Хрыстовай, Хрысціян поўнага Евангелля (21 грамада), Егавісцкай царквы, Хрысціян веры Апостальскай (36 абшчын), Адвентыстаў 7-га дня.

Маюць сваіх прыхільнікаў рэлігійныя грамады – мусульманская, юдэйская, Сведкаў Яговы, Свядомасці Крышны, Бахаі.

КАЛІ РАЗАМ, ТО ЯНО ЯМЧЭЙ

Найстарэйшым паводле ўтварэння ёсць Звяз палякаў у Беларусі. Яшчэ ў 1988 годзе ў Гародні паўстала Польскае культурна-асветнае таварыства імя Адама Міцкевіча. Яно мае 25 тысяч сяброў і налічвае аддзелы ў 60 мясцовасцях краіны. Актыўную працу праводзяць таксама таварыствы, утвораныя пры Звязе: польскае навуковае, польскіх лекараў, польскіх мастакоў,

жаўнераў Арміі Краёвай, ахвяраў палітычных рэпрэсіяў, польскай моладзі, ветэранаў, камітэты памяці Адама Міцкевіча, Элізы Ажэшкі.

Звяз палякаў мае больш за 60 ансамбляў мастацкай самадзейнасці, штогод праводзіць фестывалі. У навучальным 2001/2002 годзе польская мова вывучалася ў 141 школе 7299 вучнямі. У Гародні, Ваўкавыску, Наваградку, Лідзе ёсць класы з вывучэннем большасці прадметаў па-польску. Дзве сярэднія агульнаадукацыйныя школы, у Гародні і Ваўкавыску, наагул з польскай мовай навучання. ЗПБ выдае свой друкаваны орган – газету “Голас з-над Нёмана”, мае часопіс “Магазын Польскі”. Ёсць тэле- і радыёперадачы на Гарадзенскім тэлерадыёаб’яднанні.

У вобласці зарэгістраваныя Лідскае і Гродзенскае грамадскія аб’яднанні літоўцаў -- адпаведна “Рута” і “Тэвіне”, у Астравецкім раёне – “Гервяцкая суполка літоўцаў”, у Воранаўскім – Пялескае аб’яднанне “Гінціне”, у мястэчку Радунь – “Гінтарас”, міжнародная грамадская арганізацыя “Клуб “Гервячай”. Працуюць Рымдзюнская СШ і Пялеская недзяржаўная школа з літоўскай мовай навучання. У Гародні і Лідзе ёсць нядзельныя школы. Вядомасць набыў ансамбль “Дзірцелес” Гарадзенскай суполкі.

У школах выходнага дня родную мову вывучаюць дзеці грузінаў, татараў, габрэяў, украінцаў. Рэгулярна праводзяцца грамадовыя фестывалі габрэйскай кнігі, святы літоўскай, украінскай, татарскай культур. Пры Дамох культуры працуе больш за 40 мастацкіх калектываў нацыянальных мяшчынь.

Што да Гародні, то тут жывуць прадстаўнікі амаль 70 нацыянальнасцяў. Найбольшую колькасць складаюць беларусы (56,1 працэнтаў ад агульнай колькасці жыхароў), палякі (22,1), рускія (17,8), украінцы – (2,7 працэнтаў, 8.253 чалавекі). Астатнія нацыянальныя групы маюць менш за тысячу асобаў: 609 габрэяў, 429 татараў, 388 армянаў, 317 літоўцаў, 289 азербайджанцаў, 161 грузін, 156 немцаў, 107 малдаванаў.

У Гародні таксама жывуць гішпанцы, італьянцы, бураты, гагаузы, галандцы, венгры, каракі, кумыкі, асірыйцы, аварцы, адыгейцы, лезгіны, эвенкі і г.д. Праўда, асобаў гэтых нацыянальнасцяў налічваецца ўсяго дзесятак ці нават некалькі адзінак. Найбольш шматнацыянальныя працоўныя – сямітысячныя – калектывы вытворчага рэспубліканскага ўнітарнага прадпрыемства “Азот”.

ХТО ЁСЦЬ ХТО ?

На Гарадзеншчыне здавён вольна жылося людзям розных нацыянальнасцяў. Пра гэта гавораць дакументавыя звесткі. Паводле летапісаў, гістарычных крыніц можна прасачыць шляхі з’яўлення на гэтай зямлі далёкіх продкаў цяперашніх найбольшых нацыянальных супольнасцяў.

Палякі. Паводле законаў ВКЛ, усім іншаземцам забаранялася займаць дзяржаўныя і царкоўныя пасады, купляць зямлю. Таму даўней прыкметнай міграцыі палякаў на Беларусь не было. Гэты працэс пачаўся ў другой палове 17-га стагоддзя. У 1897 годзе палякамі запісалася 12 працэнтаў насельніцтва Беларусі. У 1912 годзе сярод жыхароў Гарадзенскай губерні было 10,07 працэнтаў палякаў, Віленскай – 8,17. З 1921 па 1939 гады ў Заходнюю Беларусь з этнічнай Польшчы перасялілася каля 300 тысяч чалавек гэтак званых асаднікаў.

У БССР у 1926 годзе палякаў было 97,5 тысяч чалавек (3% насельніцтва). У 1940 годзе ў выніку сталінскіх рэпрэсіяў з Заходняй Беларусі каля 600 тысяч чалавек (практычна ўсе асаднікі) былі высланыя ў Сібір.

У 40-х – 50-х гадох колькасць палякаў яшчэ больш паменшылася. У выніку польска-савецкіх міждзяржаўных пагадненняў каля 500 тысяч грамадзян польскай нацыянальнасці выехала на сталае жыхарства ў ПНР. Паводле перапісу 1989 году ў Беларусі жыло 418 тысяч палякаў, з якіх 13,3 працэнтаў лічылі роднай мовай польскую.

Цяпер галоўнай праблемай польскай нацыянальнай меншасці ёсць рэалізацыя канстытуцыйнага права навучання на роднай мове. Але гэта мае перашкоды з боку ўладаў. Была дамоўленасць на пабудову ў Гародні дзвюх школ з польскай мовай навучання, адпаведна, за сродкі Польшчы і Беларусі. Беларускі бок пасля прэзідэнцкіх выбараў 1994 году адмовіўся ад узятых на сябе забавязанняў, матывуючы гэта бракам фінансавых сродкаў. Былі спробы працівіцца будаванню школы за сродкі палякаў. Будаванне школы з польскай мовай навучання ў Ваўкавыску штучна звязалі з дадатковай рэканструкцыяй гарадской кацельні коштам 100 тысяч долараў. Дагэтуль не пачалося будаванне школы ў Наваградку. Там чыніўся ціск на бацькоў, якіх палохалі стратаю рабочага месца.

Звароты да прэзідэнта, старшынь гар- і аблвыканкамаў, у Міністэрства народнай асветы, Дзяржкамітэт у справах рэлігіяў і нацыянальнасцяў Беларусі чаканага выніку не прынеслі.

У Воранаве расфармавалі два класы з польскай мовай навучання. У горадзе Ліда ўлады забаранілі стварэнне польскамоўнага класу. У Беларусі не выдаюцца падручнікі і навучальныя дапаможнікі на польскай мове. Ёсць факты захадаў з боку ўладаў, каб запабегчы прыезд настаўнікаў з Польшчы. Не прызнаюцца ветэранамі вайны грамадзяне Беларусі – група былых салдат Арміі Краёвай. Салдаты абарончай вайны ў Польшчы 1939 году маюць статус ветэранаў, аднак пазбытыя ветэранскіх палёгкаў.

Такія захады можна кваліфікаваць, як жаданне не дапусціць актывізавання польскага адраджэння на Гарадзеншчыне. Дэпутат гэтак званага нацыянальнага сходу Беларусі сп. Касцян назваў тутэйшых палякаў “пятай калонай”, якая кожную хвіліну можа здрадзіць беларускаму народу.

Практыкуецца традыцыя прыватных “гутарак” з актывістамі польскага грамадскага руху вобласці.

Рускія. У 1492 годзе Маскоўская дзяржава (Іван III) парушыла “вечную згоду” з ВКЛ і распачала супраць яго вайну. Каб апраўдаць відавочную анексію беларускіх і ўкраінскіх земляў, назвала гэта “аб’яднаннем”. Пачаліся смяротныя супроціны Масквы і Вільні. Войны вяліся ў 1492-1494, 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522 гадах і г.д. З часам Беларусь стала калоніяй Маскоўскага царства. Раз-пораз выбухвалі паўстанні (1794, Тадэвуш Касцюшка; 1831 (на Гарадзеншчыне – Міхал Валовіч), 1863 (Кастусь Каліноўскі. Пакарана было 18,5 тысяч чалавек).

Царызм масава прысылаў у “заходнія губерні” пэўных службоўцаў, найперш чыноўнікаў, настаўнікаў, святароў – “Што не зробіць рускі штык, тое зробіць руская школа” (Мураўёў-вешальнік). Такая практыка неадменна шырылася. Не стаў выняткам прыход да ўлады бальшавікоў (1917). Нацыянальныя кадры наўмысна адсоўваліся на другі план. Найсвядомейшых – нішчылі. Накідвалася руская культура і мова. Беларуская мова неаднакроць аддавалася на “рэфармаванне”. Перапісвалася гісторыя. Асабліва небяспечны перыяд пачаўся на пачатку 1960-х гадоў, калі дэнацыяналізацыя беларусаў набыла небяспечныя памеры. Цяпер у Беларусі праводзіцца тая самая імперская палітыка, але ўжо пры дапамозе марыянеткавага ўраду.

14 чэрвеня 1995 году на Гарадзеншчыне было створанае аддзяленне Рускага таварыства. Гэта непалітычная арганізацыя, абапіраецца на ўласныя інтэлектуальныя і фінансавыя рэсурсы. Прапагандуюцца здабыткі рускай культуры. Наладжваюцца сувязі з справовымі людзьмі з Расіі.

15 ліпеня 1995 году ўзнік прадзюсерскі цэнтр “Рускі стыль”. Ён выпускаў аўдыёкасеты, дапамагаў фінансамі афармленню прэм’еры пастановак Гродзенскага тэатру, падрыхтаваў вечарыну да 100-годдзя з дня нараджэння Сяргея Ясеніна. Цяпер бярэ ўдзел у фестывалях нацыянальных культур. Запрашае ў Гародню ансамблі народнай творчасці. Прыязджалі, прыкладам, “Крывічаты” з Смаленску. Калі можа – арганізуе адпачынак дзяцей з Гародні ў санаторыі “Красный Бор” пад Смаленскам. Некалькі студэнтаў ГрДзУ імя Янкі Купалы вучыліся пры грашовым падтрыме Рускага таварыства. Кіруе іх работай Дума аддзялення.

Украінцы. Цяпер на Гарадзеншчыне жыве 21.166 украінцаў (1,8%). У 1997 годзе паўстала культурна-асветнае грамадскае таварыства “Барвінак”. Захады на яго стварэнне рабіліся ў 1995 годзе. На пачатку цэнтрам работы было памяшканне ў адной з бібліятэк Гародні. Цяпер ёсць сваё памяшканне. Ладзяцца вечарыны, сустрэчы. На спатканне з землякамі прыязджаюць работнікі ўкраінскай амбасады ў Беларусі. Самадзейныя артысты бяруць удзел у абласным адборным туры 4-га Ўсебеларускага фестывалю нацыянальных

культур; вакальны ансамбаль “Барвінак”, дзіцячы танцавальны ансамбаль “Купалінка” СШ № 25 Гародні.

Габрэі. Яны ўпершыню з’явіліся ў нашым краі яшчэ за часам князя Усяслава. У 14-м ст. у Нямецчыне, Гішпаніі ўсчаліся пераследы габрэяў, і яны шукалі выратавання ў ВКЛ. Тут талерантна ставіліся да людзей розных нацыянальнасцяў і веры. Першыя габрэйскія суполкі ўзніклі ў канцы 14-га стагоддзя ў Берасці і Гародні.

Інтэнсіўная міграцыя габрэяў з Нямецчыны і Польшчы назіралася ў другой палове 16-га ст. У гэты час яны пачалі займаць прыкметнае месца ў этнічнай структуры насельніцтва Беларусі.

У 1794 годзе Беларусь, у т.л. і Гарадзеншчына стала “мяжой аселасці”, па-за якой царскі ўрад забараняў габрэям сяліцца. Напярэдадні першай Сусветнай вайны габрэі складалі каля 14 працэнтаў усяго насельніцтва. Большасць іх жыла ў гарадох і мястэчках, дзе часцяком складала 50-60 працэнтаў жыхароў. Габрэі Гарадзеншчыны займаліся майстэркаю, гандлем, дробным прамыслом, ліхварствам. Жылі кагаламі – замкнёнымі тэрытарыяльнымі адзінкамі. Пасля скасавання кагалаў у сярэдзіне 19-га ст. многія адмовіліся ад традыцыяў свайго этнасу, пачалі засвойваць дасягненні еўрапейскай культуры. Узнікла новая габрэйская мова – ідыш, якая зазнала прыкметны ўплыў і беларускай мовы. У 20-х гадох ХХ-га ст. яна была адной з чатырох дзяржаўных моваў БССР – беларускай, польскай, рускай, ідыш.

У час другой Сусветнай вайны ў выніку фашысцкага генацыду ў Беларусі загінула 865 тысяч габрэяў, у тым ліку 55 тысяч з сямі занятых гітлераўцамі еўрапейскіх дзяржаў. Усяго з Гародні і бліжэйшых населеных пунктаў знішчана 41.700 яўрэяў. У 1959 годзе яны складалі 1,8 працэнтаў насельніцтва Беларусі. У 1989 годзе ў Беларусі было 112 тысяч габрэяў (крыху больш за адзін працэнт). На Гарадзеншчыне ў той час іх жыло 2.208. Цяпер у вобласці 937 грамадзян-габрэяў.

На Гарадзеншчыне жылі і працавалі філосаф Саламон Майман (Хейман), стваральнік мовы эсперанта Людвік Заменгоф, паэт Лейба Найдус.

Перад Вялікай Айчыннай вайной у Гародні было некалькі школ з габрэйскай мовай навучання. Цяпер дзейнасць грамады сканцэнтравалася найперш на культурніцкай дзейнасці, арганізацыі навучання ў нядзельнай школе (навука падаецца на іўрыце). Ёсць маладзёвы ансамбаль, вакальны ансамбаль “Менора”, ансамбаль габрэйскай музыкі “Шалом” (г. Ліда). У маі 1997 году створаная дабрачынная арганізацыя “Хэсэд Нохум” для чынення дапамогі падстаркаватым і хворым людзям.

Суполка дамаглася ад уладаў дазволу паставіць мемарыяльны знак на былых габрэйскіх могілках, на месцы якіх у 60-х гадох 20-га ст. быў пабудаваны стадыён. У адным з дзіцячых садкоў створаная група з габрэйскіх

дзяцей. Габрэяў Гарадзеншчыны палохаве актывізацыя ў апошнія гады выразных прафашысцкіх элементаў, антысеміцкія выказванні пэўных асобаў накіраваны на расійскага генерала Макашова ў Дзяржаўнай Думе РФ.

Татары. Татары жывуць на Гарадзеншчыне з канца 14-га стагоддзя. Гэта былі прыхільнікі хана Тахтамыша, якія ратаваліся ад пераследу, уцякаючы з Залатой Арды, дзе раз-пораз распачыналася міжусобная вайна. Дальнабачны палітык ВКЛ, вялікі князь Вітаўт, прымаў іх на вайсковую службу, выдзяляў землі для гаспадарання. Паўсталі вёскі, будаваліся мячэты. Татары вельмі цанілі Вітаўта. На чале з Джалал эд-Дзінам бралі чынны ўдзел у Грунвальдскай бітве.

Татарскае насельніцтва шырылася за кошт натуральнага прыросту, міграцыі з Паволжа і Крыму, палонных. Прыкладам, у 1506 годзе ў выніку бітвы пад Клецкам частку палонных пасялілі ў Смiлавiчах пад Мiнскам, у Клецку, Нясвiжы, Стоўбцох. На Гарадзеншчыне татары кампактна жывуць у Мiры, Наваградку, Iўi.

У пачатку 16-га стагоддзя татары перайшлі на беларускую мову. Парабаску былі толькі малiтвы. Захавалiся даўнейшыя кнiгi – Кур’ян i Хамаiл. Аль-Кiтабы пiсалiся арабiцаю на беларускай гутарковай мове. За 600 гадоў татары шмат перанялi ад беларусаў. Аднак i самыя перадалi карэннаму насельнiцтву майстэрства конегадоўлi, агароднiцтва, гарбарства. Нямала татарскiх слоў сёння ўжываецца ў беларускай мове.

Татараў у сваiх радаводах мелi знакамыя пiсьменнiкi – Генрык Сянкевiч, Францiшак Багушэвiч, Антон Мухлiнскi, Сцяпан Александровiч. Ёсць сведчаннi, што Максiм Багдановiч i Адам Мiцкевiч мелi продкаў-татараў.

Цяпер у Беларусi жыве больш за 12 тысяч татараў. Створанае культурна-асветнае таварыства “Аль-Кiтаб”, выдаецца штоквартальнiк “Байрам” (“Свята”), бюлетэнь Мусульманскага рэлігiйнага аб’яднання ў Беларусi “Жизнь”, бюлетэнь “Нур (Свет)” у Слонiме. Мячэты дзеюць у Iўi, Наваградку, Мiнску, Клецку. Да Вялiкай Айчынай вайны ў Беларусi было 19 мячэтаў.

У лiпенi 1989 году ў Гароднi паўстала татарскае культурна-грамадскае аб’яднанне “Кiтаб”. У лiстападзе 1990 году з яго вылучыўся iсламскi культурны цэнтар, куды ўвайшлi сярэднеазiяцкiя i каўказскiя татары. У красавiку 1991 году ўсталяваўся Гарадзенскi цэнтар татарскай культуры. Ёсць рэлігiйнае аб’яднанне мусульманаў Гароднi. Адбудаваны мячэт у Наваградку. У вобласцi, у вёсцы Смаргонскага раёну Даўбуцiшкi, стаiць найстарэйшы ў Еўропе мячэт, пабудаваны ў 1557 годзе. Татары Гароднi маюць свой ансамбль “Кiч-Итуру”.

Лiтоўцы. Адразу трэба сказаць, што мiф пра заваёву лiтоўцамi (старажытнымi жамойтамi) Беларусi не мае нiчога агульнага з гiстарычнай

праўдай. Пра гэта сведчаць і даміноўная ў ВКЛ беларуская культура і дзяржаўнасць беларускай мовы.

Сёння Гарадзеншчына мае сама працяглую мяжу з Літвой. Аднак літоўскае насельніцтва вобласці складае ўсяго 2.964 чалавекі (0,2%). У час перапісу 1989 году гэтая лічба складала 3.087 асобаў (0,3%). Калі гэта землі суседняй Літвы-заваёўніцы, то куды падзелася яе тытульная нацыяў Праўда, іншыя кіраўнікі літоўскай нацыянальнай меншасці сцвярджаюць, што літоўцаў на тутэйшых землях 30 тысяч. Але ўсё становіцца зразумелым ужо пры вывучэнні вынікаў перапісу 1897 году на Гарадзеншчыне і Віленшчыне. І тут, і там колькасна пераважалі беларусы, што наўпрост гаворыць пра нацыянальны паказнік Вялікага княства Літоўскага, месца ў ім беларусаў і літоўцаў, міждзяржаўныя дачыненні. Не трэба гістарычныя метамарфозы ўзводзіць у ранг абсалюту.

Літоўскае аб'яднанне Гарадзеншчыны “Тэвіне” ўтварылася ў 1996 годзе. На тэрыторыі вобласці ёсць 25 вёсак з літоўскім насельніцтвам, дзве літоўскія рэлігійныя парафіі, тры школы на роднай мове. У Гародні ўсталяваная драўляная скульптура князя Вітаўта. Дзеці літоўцаў у абласным цэнтры вывучаюць літоўскую мову ў нядзельнай школе.

Асноўная дзейнасць – асветная. Кампактнае пажыццё літоўцаў назіраецца ў Астравецкім і Воранаўскім раёнах (адпаведна асноўныя паселішчы Рымдзюны і Пялеса). Існуе праблема з педагагічнымі кадрамі для літоўскіх школ. Дагэтуль не з'яўшаная прававая сітуацыя школы і цэнтру літоўскай культуры ў Рымдзюнах. Узнікаюць складанасці з арэндай памяшканняў для работы нядзельных школ. Воранаўскі райвыканкам, прыкладам, патрабуе за гэта заплаты. Былы загаднік аддзелу народнай адукацыі гэтага раёну, які дапамагаў прадстаўніком нацыянальнай меншасці, мусіў пакінуць пасаду з “уласнага жадання”. Канфлікт атрымаў шырокае асветленне ў друку.

А ЦІ МОГУЦЬ АБАРАНІЦЬ СВАЕ ПРАВЫ НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ МЕНШАСЦІ?

Сама шматнацыянальны рэгіён Беларусі, Гарадзеншчына, як бачым, мае пэўныя праблемы ў міжнацыянальных дачыненнях. Дзяржава не заўсёды знаходзіць спосабы іх развязання, часам правакуючы напружанне. Лідэры нацыянальных культурна-асветных аб'яднанняў не імкнуцца ісці на канфрантацыю, баронячы законныя інтарэсы сваіх нацыянальных меншасцяў. Іншыя выбіраюць пазіцыю чакання, не ведаючы сваіх правоў, гарантаваных нарматыўнымі актамі міжнароднай супольнасці, да якіх далучылася і нашая краіна.

Між тым, абарона правоў нацыянальных, рэлігійных, моўных меншасцяў узнікла ў сярэднявеччы ў звязку з уціскам ерэтыкаў. Аднак толькі на

мяжы 19-га – 20-га ст. зразумелі, што гэтыя катэгорыі патрабуюць заступніцтва і абароны. У часе Другой сусветнай вайны ў Германіі праводзіўся генацыд габрэяў і цыганоў, вынішчэнне псіхічна хворых і сексуальных меншасцяў. У 1998 –1999 г. генацыд назіраўся і ў Югаславаіі, калі сербы выступілі супраць альбанцаў.

Права нацыянальных меншасцяў падзяляюцца на агульныя (права вызнаваць рэлігійныя ды іншыя перакананні, індывідуальна ці супольна); свабода слова ў адпаведнасці з сваімі палітычнымі, рэлігійнымі, філасофскімі і іншымі перакананнямі; свабода і права пакідаць сваю краіну ды вяртацца ў яе:

права на асацыяцыю, улучаючы права на свабоднае ўстанаўленне і падтрыманне сувязяў з іншымі прадстаўнікамі сваёй групы, у тым ліку і з тымі, хто жыве за мяжой.

Спецыяльныя права: права на існаванне, у тым ліку на фізічнае, права на павагу да сваёй культуры і самабытнасці, улучаючы і свабоду ад вымушанай асіміляцыі; забарону дыскрымінацыі асобаў, якія належаць да нацыянальных меншасцяў; права на свабоднае захаванне культуры і самабытнасці – атрыманне і шыранне інфармацыі; карыстанне мовай меншын і дачыненнях з уладамі, судамі, у месцах кампактнага пажыцця; права навучаць дзяцей на роднай мове, у тым ліку і ў дзяржаўных школах на кампактных месцах пажыцця; права ствараць свае навучальныя і рэлігійныя ўстановы; права на атрыманне адпаведных субсідыяў, накіраваных на забеспячэнне правоў НМ.

Палітычныя права нацыянальных меншасцяў -- гэта права на стварэнне грамадскіх арганізацыяў, у тым ліку і міжнародных, і ўдзел у іх дзейнасці; права на культурную аўтаномію; права на абарону ад усякай дзейнасці, якая адмоўна адбіваецца на ўсведамленні і развіцці самабытнасці нацыянальных меншасцяў.

БАРАНІЦЬ СВАЕ ПРАВЫ, ВЕДАЮЧЫ ЯК

Нацыянальныя меншасці могуць годна бараніць свае правы, добра зведаўшы міжнароднае і нутранае заканадаўства. Сам панятак “нацыянальныя меншасці” тлумачыцца ў Рэкамендацыі 1255 (1995 г.) аб абароне правоў нацыянальных меншасцяў, прынятай Парламенцкай Асамблеяй Рады Еўропы. Гэта група асобаў, якая жыве ў якой-колечы дзяржаве, на яе тэрыторыі, належыць да яе грамадзянаў; яна мае трывалыя, даўныя і непарыўныя сувязі з гэтай дзяржавай, валодае яркавымі этнічнымі, культурнымі, рэлігійнымі і моўнымі асаблівасцямі; дастаткова прадстаўнічая, хоць і менш шматлікая супраць іншых насельнікаў краіны; мае імкненне супольна захоўваць элементы, якія складаюць іх агульнае адрозненне – культуру, мову, рэлігію, традыцыі.

Каб прыйсці да такой фармулёўкі, спатрэбілася нямала часу. Усеагульная Дэкларацыя правоў чалавека (10 снежня 1948 г.) у арт. 2 спачатку звярнула ўвагу цывілізацыі на заахвочванне і развіццё павагі да правоў чалавека і асноўных свабодаў для ўсіх, без розніцы расы, полу, мовы ці рэлігіі. Міжнародны Пакт аб грамадзянскіх і палітычных правах (16 снежня 1966 г.) запісаў у арт. 27: “У тых краінах, дзе існуюць этнічныя, рэлігійныя і моўныя меншасці, асобам, якія належаць да такіх меншасцяў, не можа быць адмоўлена ў праве разам з іншымі сябрамі той жа групы карыстацца сваёй культурай, вызнаваць сваю рэлігію і спаўняць яе абрады, а таксама карыстацца роднай мовай”.

Значным крокам наперад было прыняцце Дэкларацыі “Аб правах асобаў, прыналежных да нацыянальных ці этнічных, рэлігійных ды моўных меншасцяў”, ухваленая рэзалюцыяй Генеральнай Асамблеі 18 студзеня 1992 г.

Існасць дзевяці артыкулаў палягае ў наступным: дзяржавы ахоўваюць на сваіх тэрыторыях існаванне і самабытнасць нацыянальных, этнічных, культурных, рэлігійных і моўных меншасцяў; заахвочваюць стварэнне ўмоў для развіцця іх самабытнасці. Гэтыя людзі маюць права карыстацца сваёй культурай, рэлігіяй, звычкамі, мовай у прыватным жыцці і публічна. Нацыянальная меншасць бярэ чынны ўдзел у грамадскім, рэлігійным і дзяржаўным жыцці. Яна мае права голасу ў прыняцці пастановаў, якія іх датычаць. Можа ствараць свае асацыяцыі, супрацаваць з асобамі іншых нацыянальных меншасцяў, з гістарычнай бацькаўшчынай.

Дзяржава, сваім парадкам, абавязаная рабіць захады для развіцця культуры, мовы, рэлігіі, традыцыяў і звычак нацыянальных меншасцяў, улічваць інтарэсы гэтых людзей.

Еўропа служыць прыкладам...

Еўрапейская супольнасць з павагай ставіцца да праблем і патрабаванняў нацыянальных меншасцяў. У Тлумачальным дакладзе да рамачнай Канвенцыі аб абароне нацыянальных меншасцяў была пададзеная гісторыя пытання. У першы год свайго існавання (1949) Парламенцкая Асамблея прызнала важнасць “праблемы абароны ў шырэйшым плане правоў нацыянальных меншасцяў”. У 1961 г. Асамблея рэкамендавала ўлучыць у дадатковы пратакол асобны артыкул дзеля гарантавання нацыянальным меншасцям паасобных правоў, якія не займелі адлюстравання ў Еўрапейскай канвенцыі правоў чалавека. Там гаварылася пра “асацыяцыю нацыянальнай меншасці”.

У рэкамендацыі № 285 (1961) прапаноўвалася рэдакцыя праекту артыкулу аб абароне нацыянальных меншасцяў. Гаварылася, што асобы не могуць пазбывацца права на сваю культуру, ужыванне роднай мовы, стварэнне сваіх школ і атрыманне адукацыі на мове з уласнага выбару; выкарыстанне сваёй

рэлігіі. У 1990 г. былі распрацаваныя прынцыпы, патрэбныя для абароны нацыянальных меншасцяў. У 1991 г. адбыўся разгляд прынцыпаў з прававога і палітычнага гледзішчаў. У 1992 г. група экспертаў распрацавала адумысныя нормы на абарону інтарэсаў нацыянальных меншасцяў.

Вызначальны ж крок быў зроблены ў Вене 8 кастрычніка 1993 году. Лідары ўрадаў і дзяржаў дамовіліся, што нацыянальныя меншасці Еўропы павінны карыстацца павагай і абаронай. Былі ўзятыя абавязкі на абарону нацыянальных меншасцяў, створаны Камітэт іх абароны. У маі 1994 г. адкрылася да падпісання рамкавая Канвенцыя, настановы якой маюць прэамбулу, каментар, пяць раздзелаў і 29 артыкулаў.

Арганізацыя бяспекі і супрацы ў Еўропе апублікавала Доклад нарады экспертаў АБСЕ ў пытаннях нацыянальных меншасцяў (Жэнева, 19 ліпеня 1991 г.). На падставе настаной Парыжскай хартыі для новай Еўропы (21 лістападу 1990 г.), Венскай дэкларацыі (9 кастрычніка 1993 г.) пацверджана, што этнічная, культурная, моўная, і рэлігійная самабытнасць нацыянальных меншасцяў будзе абароненая, не дапушчана ніякіх дыскрымінацыяў, гарантуюцца ўмовы поўнай роўнасці перад законам.

На Жэнеўскай нарадзе экспертаў у пытаннях нацыянальных меншасцяў прадстаўнікі краін-удзельніц падкрэслілі, што правы нацыянальных меншасцяў могуць быць забяспечаныя толькі ў дэмакратычным грамадстве, на падставе закону і незалежнай судовай сістэмы. Пералічаюцца ўмовы, дасягнутыя іншымі дзяржавамі, – у кансультацыйных і дырэктыўных органах ёсць прадстаўнікі нацыянальных меншасцяў; існуюць асамблеі ў справах нацыянальных меншасцяў, мясцовыя і аўтаномныя органы кіравання; фінансуецца вывучэнне роднай мовы; стварэнне дзяржаўных даследчых устаноў для разгляду і шырання інфармацыі, якая датычаць роўных правоў і недыскрымінацыі; дапамога фінансавымі і тэхнічнымі сродкамі нацыянальных цэнтраў для стварэння адукацыйных, культурных і рэлігійных устаноў; заахвочваецца стварэнне змешаных сталых камісіяў на ўмацаванне дыялогу паміж прыгранічнымі раёнамі...

Рамкавая канвенцыя Рады Еўропы аб абароне нацыянальных меншасцяў і Тлумачальны даклад да яе (Страсбург, 1-га лютага 1995 г.) зафіксавала, што абарона правоў нацыянальных меншасцяў – сфера міжнароднага супрацавання. Ім гарантуюцца правы для захавання і развіцця культуры, мовы, самабытнасці, рэлігіі, традыцыяў. Ухвалена ўстрыманне ад палітыкі, скіраванай на асіміляцыю нацыянальных меншасцяў. Падтрыманьня захады на абарону ад дыскрымінацыі, права на арганізацыі і асацыяцыі нацыянальных меншасцяў, доступ да СМІ, права на тлумачэнне ў час затрымання органамі бяспекі на роднай мове і карыстанне дармовым перакладнікам; карыстанне прозвішчам і імем на мове нацыянальнай меншасці; права змяшчэння на роднай мове абвестак, інфармацыі, напісаў і іншае прыватнае інфармацыі

ў месцах кампактнага пажыцця яе прадстаўнікоў. У разе патрэбы могуць устанаўляцца тапаграфічныя ўказальнікі на мове нацыянальнай меншасці. Дзяржава мусіць рабіць захады для рыхтоўлі настаўнікаў, выдання кніг, вывучэння мовы нацыянальнымі меншасцямі, клапаціцца аб празгранічных дачыненнях...

Краіны – сябры Рады Еўропы, якія падпісалі Еўрапейскую Хартыю рэгіянальных моў ці моў меншасцяў (Страсбург, 5 лістапада 1992 г.) у Прэамбуле пагадзіліся, што рэгіянальныя мовы – гэтыя тыя мовы, якія традыцыйна ўжываюцца на пэўнай тэрыторыі і розніцца ад афіцыйнай мовы (моў) дзяржавы. Гэта не дыялекты і не мовы мігрантаў.

Што да рэгіянальных моў – адзначаюцца іх культурнае багацце, патрэба падтрыму, дачыненні з іншымі групамі, якія карыстаюцца гэтай моваю. Звяртаецца ўвага на сродкі і формы для вывучэння гэтых моў, даступнасць дашкольнай, пачатковай, сярэдняй адукацыі. СМІ павінны спрыяць нацыянальным меншасцям там, дзе яны гавораць на сваёй мове, ствараць тэле- і радыёканалы, газеты.

БЕЛАРУСЬ ТАКСАМА ГАРАНТУЕ...

Канстытуцыя Беларусі ў арт. 50 сведчыць, што кожны мае права захоўваць сваю нацыянальную прыналежнасць, таксама, як ніхто не можа быць прымушаны да вызначэння і паказання нацыянальнай прыналежнасці. Знявага нацыянальнай годнасці караецца паводле закону. Кожны мае права карыстацца роднай мовай, выбіраць мову дачыненняў. Дзяржава гарантуе ў адпаведнасці з законам свабоду выбару мовы выхавання і навучання.

У Беларусі больш як 1/5 частка насельніцтва належыць да нацыянальных меншасцяў. У краіне звыш 100 нацыянальнасцяў. Найбольш рускіх, палякаў, украінцаў, габрэяў, татараў, літоўцаў, цыганоў. Усе яны маюць шматвекавыя традыцыі. У краіне доля асобаў нацыянальных меншасцяў, якія займаюцца інтэлектуальнай дзейнасцю, большая, чым у карэннага насельніцтва. Ровень адукацыі таксама вышэйшы. Яны займаюць высокія пасады ў краіне. Канфліктаў няма, бо “беларусы талерантныя”. У Беларусі ёсць 17 арганізацыяў нацыянальных меншасцяў. З 1994 г. існуе дзяржаўны Цэнтар нацыянальных культур. Але ёсць пэўныя праблемы ў культурным развіцці тытульнай нацыі, беларусаў: з 1994 году паніжаецца колькасць беларускіх школаў.

АБ ЧЫМ БЫЛА ГАВОРКА

Прыточаныя матэрыялы яшчэ раз напамнілі, якім шматнацыянальным рэгіёнам сталася Гарадзеншчына. Перапісы насельніцтва розных часоў засведчылі, што гэтая тэндэнцыя захавецца і надалей. Карэнная нацыя, беларусы, і нацыянальныя меншасці навучыліся жыць разам, супольна перабываючы ўсе цяжкасці.

Але нават разумная талерантнасць не гарантуе спакойных міжнацыянальных дачыненняў на Гарадзеншчыне. Да гэтага трэба таксама палітычная воля ўлады, яе ўчасны водгук на запатрабаванні нацыянальных меншасцяў, якія адчуваюць сябе не толькі грамадзянамі Беларусі, але і асобамі, чыя гістарычная бацькаўшчына – іншая. Патрабаванне забеспячэння законных правоў базуецца на нормах міжнародных актаў. Гэтыя дакументы нельга ігнараваць, інакш можна атрымаць міжнацыянальны канфлікт. Такі супор, як паказвае практыка, сама незамірэнны і крываваы. Канфлікты на нацыянальнай глебе надзвычай цяжка тушыць.

Гарадзеншчына дагэтуль не ведала праблем у супольным жыцці. Прыточаны лічбавы і фактавы матэрыял сведчыць, што пры наяўнасці добрай волі з боку нацыянальных меншасцяў і ўладных структур нам удалася вымінуць канфліктаў. Аднак для гэтага трэба добра ведаць сучасны стан насельніцтва ў рэгіёне.

ЗМЕСТ

Прадмова (Пшэмыслаў Фенрых, Уладзімір Хільмановіч).....	3
Уладзімір Хільмановіч Грамадска-палітычная сцэна Беларусі (1988-2002 гады)	7
Віктар Сазонаў, Уладзімір Хільмановіч Недзяржаўныя арганізацыі Гарадзеншчыны і іх дзейнасць у грамадскіх асяродках.....	19
Валерый Задаля Жывем на зямлі адной (Дэмаграфічныя працэсы, нацыянальныя і рэлігійныя супольнасці на Гарадзеншчыне)	32